

HADİSÇİLER İLE TARİHÇİLERİN TENKİT YÖNTEMLERİ ÜZERİNE (Tespitler, Tenkitler, Teklifler)

BÜNYAMİN ERUL
PROF. DR.
ANKARA Ü. İLAHİYAT FAK.

ÖZET

Hadisçiler ile tarihçilerin tenkit yöntemlerini kısmen karşılaştırmaya çalıştığımız bu yazıda iki kesimin ortak yönleri kadar ayırdıkları yönlerinin bulunduğunu göstermeye çalıştık. Hadis ve Siyer ilimleri, hem Hz. Peygamber'i konu edinmeleri, hem de ortak rivayetleri kullanmaları bakımından birbirine yakın iki alandır. İslam'ın ilk asrında rivayetler üzerinden birlikte hareket eden bu iki alan, aynı kaynaklardan beslenmiş, aynı malzemeyi ve benzer üslubu kullanmıştır. H. II. asırda malzeme ve üslup gibi yönlerden benzerliklere rağmen, alan ayrışması yaşanarak birbirlerinden bağımsız hale gelmeye başlamışlardır. H. III. asırda hadis ilmindeki isnad, cerh-tadil vb. gelişmeler neticesinde iyice birbirinden ayrılmış ve farklılaşmışlardır.

Hadisçiler, siyer ile ilgili bir konuda kendi ölçü ve tercihlerine uygun olan rivayetlerle yetinirken, tarihçiler o konuyu kronolojik olarak baştan sona anlatmayı amaçladıkları için rivayetleri aktarmada daha rahat davranmaktadırlar.

Konusu ve menşei itibarıyla birbirlerini tamamlayan iki alan olarak Hadis-Siret bütünlüğü, Hz. Peygamber'in, Hadis ve Sünnetin daha doğru ve detaylı öğrenilmesini ve anlaşılmasını sağlayacaktır. Bu nedenle günümüz hadis, sünnet ve siyer çalışmalarında iki disiplinin kaynaklarının birlikte kullanılmalrı önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Siyer, Kaynak, Tenkit, Yöntem.

ABSTRACT

In this paper which partially compares critical methods of Hadith scholars and Islamic historians I have attempted to explore differing sides of both parties as well as common ones. The disciplines of Hadith and Sirah are much related two fields in terms of focusing on the Prophet Muhammad and using common traditions. These two disciplines jointly relying on traditions in the first century of Islam were based on same sources and they used same materials and methods. Although the similarity in materials methods in the second century, they began to become independent disciplines in terms of distinction in field of study. During the third century, due to methodic developments in Hadith discipline such as isnad (narrating chain) and al-jarh wa ta'dil (criticism and praise) caused fully separation and distinction of the two disciplines.

While Hadith scholars are content with the traditions about a specific subject regarding to Sirah that are proper to their norms and preferences, historians are more relax in relating traditions since they aim to explain the subject in chronological order. As being adjunct disciplines in terms of their subject and origin, the integrity of Hadith and Sirah is going to lead the Prophet Muhammad, Hadith, and Sunnah to be known and understood correctly and in details. Thus, today, the collective use of sources of these two disciplines is important in Hadith, Sunnah, and Sirah studies.

Keywords: Hadith, Sirah, Soruce, Critic(ism), Method.

Giriş

“*Hadis Tenkit Yöntemleri İle Tarih Tenkit Yöntemlerinin Karşılaştırılması*” başlığı altında değerli İslam Tarihi hocalarıma bir sunum yapmam istendiğinde doğrusu kabul etmekte önce tereddüt ettim. Sonra şahsen biraz bu konuya yoğunlaşmama vesile olur diye kabul edip çalışmaya başladığımda ise endişeye kapıldım. Zira bu sunumu hazırlarken, siyer kaynaklarına, siyer yazıcılığına, siyer yazım yöntemlerine, siyer ile ilgili temel sorunlara dair son dönemlerde bilhassa İslam tarihi alanından birçok hocamız tarafından tez, kitap, makale vb. nitelikli çalışmalar yapıldığını ve yayınlandığını gördüm. Malumu ilam etmenin, hasılı tahsil etmenin, diğer bir ifade ile tereciye tere satmanın bir yararı olmayacağı düşüncesiyle bir hadisçi meslektaşınız olarak burada iki alanın ortak noktası olan Hz. Peygamber’e dair nakledilegelen “*rivayet*” malzemesinin ortaya çıkışından metinleşmesine kadarki sürecin izini sürmenin daha faydalı olduğuna kanaat getirdim. Henüz Hadis ve Siyer diye bir ayrımın yapılmadığı İslam’ın ilk asrında söz konusu rivayet malzemesinin serüvenini ana hatlarıyla ortaya koymamın yerinde olacağını düşündüm. Bunu yaparken, başta sahabe olmak üzere rivayetlerle meşgul olan ilk dönem ravilerin tarihi rivayetler karşısındaki tutumlarını, onların rivayetleri kabul veya redde kullandıkları kriterleri ve yöntemlerini ele almak konunun incelenmesinde temel teşkil edecektir. Hadis, Siyer ve *Meğâzî* şeklinde müstakil disiplinlere ve literatüre dönüşmeye başladığı dönemden itibaren ise konuya ağırlıklı olarak hadisçi zaviyesinden bakmaya çalışacağım. Bu çerçevede hadisçilerin rivayetler karşısındaki yöntemlerinin ne olduğunu, teori ile pratik arasında ne denli başarılı olduklarını, hadisçi yaklaşımının siyer/tarih yazıcılığına ne gibi katkılar sunabil-

diğini, ne gibi olumlu yahut olumsuz etkiler bırakabildiğini, kısaca hadisçi bakış açısının siyer yazıcılığına getirdiği avantaj ve dezavantajlarını ortaya koymaya gayret edeceğim. Bu nedenle daha çok sunumumu hadisçilerin kullandıkları metotlardan hareketle gerçekleştirmeye çalışırken, bir taraftan da bilebildiğim kadarıyla tarihçilerin yaklaşımlarıyla da karşılaştırmaya özen göstereceğim.

Baştan söylemeliyim ki, “hadisçiler” yahut “tarihçiler” şeklinde yapılacak her genelleme tartışmaya açık olacaktır. Zira her iki gruba mensup âlimlerin yöntemlerinde dönem, bölge, kişisel bakış açısı, yöntem, dil ve üslup farklarının olması kaçınılmazdır ve bu da her bir genellemeyi tartışılır kılacaktır. Şayet iki âlim arasında, sözgelimi İbn Hişâm ile Buhârî arasında bir mukayese yapmış olsak çok daha rahat değerlendirme imkânımız olabilirdi. Bu nedendir ki sunum esnasında yapacağımız genellemelerin kayd-ı ihtiyatla değerlendirilmesi daha uygun olacaktır.

H. I. Asır (Rivayet Asrı): Aynı Alan, Aynı Malzeme, Aynı Üslup Rivayetin Neliği ve Metinleşme Süreci

H. Peygamber’in söz, fiil ve takrirlerinin sözlü veya yazılı bir şekilde ona nispeti yahut izafe edilmesi anlamına gelen ‘Hadis’, başta din olmak üzere, bilgi, ahlâk, kültür ve medeniyetimizin temel kaynaklarından birisini oluşturur. Gerek Hz. Peygamber’den sadır olan hadisler, gerekse Hz. Peygamber’in sîreti, şemâili ve yaşadığı döneme ait nakledilen bilgiler, ilim geleneğimizde ‘rivayet’ üst başlığıyla ifade edilirler. Rivayetler, Hz. Peygamber hakkında inen ayetlerden sonra, onun sünnet ve sîretini ortaya koyan en önemli kaynak ve malzemeleri oluşturmaktadır. Yazının henüz yeterince gelişmediği, buna karşılık sözün oldukça güçlü olduğu bu dönemlerde her türlü bilgi ve haber akışı sözlü aktarım olan işbu rivayetlerle gerçekleşmekteydi.

Söz konusu bu hadis ve sünnetlerin Hz. Peygamber’den sadır oluşu, ardından bunların birer rivayet olarak gelen nesillere aktarılışı ve sonrasında da yazılı olarak metinleşmesi süreci oldukça önem arz eder. Bu nedenle rivayetin serencamını kısaca ortaya koymak ve tasnif dönemine kadar geçirdiği evreleri ya da serüvenini artısı ve eksisi ile ele almak yol gösterici olacaktır.

H. Peygamber – Sahâbe İlişkisi

Allah Rasûlü, gerek bir beşer olarak, gerekse bir peygamber olarak insanlarla iç içe yaşıyordu. Hem Mekke’de hem de Medine’de sade bir hayat tarzını benimseyen Peygamberimiz, risalet görevini sürdürürken de tabiiikten vaz geçmemişti. Davet ve tebliğ vazifesini de hayatın tabii akışı içerisinde yürütüyordu. Medine’de mescidinde kıldığı beş vakit namazın dışında düzenli şekilde devam eden ne bir ders halkası vardı ne de sabit bir prog-

ram uygulardı. Gerek duyduğu zaman herhangi bir namaz öncesinde veya sonrasında ashabına hitap ederdi. Bazen inen ayetleri tebliğ eder, onlarla ilgili açıklamalar yapar, bazen kendisine sorulan bir soruyu cevaplar, bazen de ortaya atılan bir tartışma yahut ihtilaf üzerine konuşurdu. Kimi zaman anlatılan rüyaları tabir eder, kimi zaman yaşanan bir olay hakkında değerlendirme ve yorum yapardı. Bazen insanlara üç basamaklı minberi üzerinden hitap ederken, bazen de bindiği devesinin üzerinden seslenirdi. Bazen evde, bazen dışarıda, bazen çarşıda-pazarda, bazen de seyr ü seferde iken çevresiyle sohbet ederdi. Allah Rasûlü az ama öz ve hikmetli sözler söylerdi. Genel olarak insanların kolayca anlayabilecekleri bir dil kullanırdı. İfade tarzı güçlü, ama yorucu değildi. Cümleleri çoğu defa kısa, ama anlaşılır tarzdaydı. Oldukça fasih, belîğ ve gayet akıcı bir üslubu vardı.

Rasûlullah'tan sadır olan bütün söz ve talimatlara gereken önemi veren sahabe, sadece onun hutbe, sohbet ve vaazlarını değil, her nerede ve ne zaman olursa olsun, onun yaptığı davranışlarını da öğrenmeye çalışıyorlardı. Hz. Peygamber ile sahabe arasında ideal bir iletişim söz konusu olsa da, çocuktan yaşlıya, kadından erkeğe, bedeviden medeniye, zenginden fakire, az bilgiliden bilgeye, Arap'tan Acem'e, farklı dil, din ve kültürlerden gelenlere varıncaya kadar sahabe hayli çeşitli bir topluluk olduğundan, hepsinin hadis, sünnet ve sireti aynı şekilde anladığını söylemek mümkün değildi. Her birinin Hz. Peygamber ile sohbet süresi aynı olmadığı gibi ondan duydukları, dikkatleri, muhakemeleri ve hafızaları doğrultusunda ezberledikleri ve gözlemledikleri de aynı değildi.

Sahâbe ve Rivayet

Hz. Peygamber'in hayatında olduğu gibi vefatından sonra da sahabiler, O'nun söz, davranış ve onaylarını nakletmenin yanı sıra, O'nun hayatını ve savaşlarını da anlatma görevini üstlendiler. Gerek sorulan soruları cevaplar larken, gerekse çevresindekileri bilgilendirirken onlar bütün bildiklerini, duyduklarını ve yaşadıklarını rivayet ediyorlardı. Kabiliyetleri ve mizaçları doğrultusunda kimi ilgisini Hadis ve Sünnet'e teksif ederken, kimi de Sîret ve Meğâzî üzerine yoğunlaşmaktaydı. Başlangıçta anlatılanların çoğu duyu ma veya gözleme dayalı anlatımdan yani rivayetten ibaretti. Bu dönem için "ilim" denilen şey zaten "rivayet" idi. Hadis ve Sünnet'ler, yeri ve zamanı geldikçe nakledilirken, Siyer ve Meğâzî malzemesini oluşturan hâdiselerin nakli birçok mecliste sohbet konusu olmaktaydı ve belki de dinleyenleri heyecanlandırdığı için birincisinden daha fazla ilgi çekmekteydi. Muhtelif savaşlara katılan sahabiler, yaşadıkları sahneleri sonraki nesillere âdeta bir film anlatır gibi anlatmaktaydı.

Rivayet – Yorum İlişkisi

Aslında her bir rivayet, ya Hz. Peygamber'den doğrudan ya da dolaylı olarak işitilen ve tırnak içinde nakledilen sözlerden ya da sahabenin kişisel gözlem ve tespitlerinden oluşmaktadır. İşte bu noktada karşımıza, nakledilen haberin Allah Rasûlü'nden sadır olmuş bir hadis mi, yoksa işiten sahabînin bir ifadesi yahut yorumu mu olduğu problemi çıkmaktadır. Burada her iletişimde gerçekleşen dinleme ve anlama faaliyetinin, aslında belli bir değerlendirmeyi hatta yorumu da beraberinde getirdiği gerçeği unutulmamalıdır:

Anlatan (Hz. Peygamber) – Dinleyen (Sahabî)

Anlatılan (Hadis) – Anlaşılan (Hadis/Yorum)

Nakledilen (Hadis/Rivayet/Yorum) olabilmektedir.

Biraz açacak olursak, bir sahabî dikkatli bir şekilde dinleyip, doğru bir şekilde anlaması halinde hadisi aynen alıp lafzen naklederken, kendi değerlendirmesi ve yorumunu katarak anlaması halinde ise devreye yorum girmektedir. İşte sahabînin işittiğini değil de, yorumlayarak anladığını nakletmesi durumu, '*yorumun rivayetleşmesi*' gibi bir problemi oluşturmaktadır. Nitekim aynı konuda çeşitli sahabilerden yapılan farklı anlatımlar, bunun yadsınamaz bir gerçek olduğunu göstermektedir. Elbette burada "mana ile rivayet" adı verilen kaçınılmaz bir durum söz konusu ise de, rivayetler arası ihtilaflara bakıldığında zaman zaman "mana ile rivayeti" aşan anlatımların varlığı da inkâr edilemez bir gerçektir. Dolayısıyla nakledilen bir rivayetin ne kadarının hadis, ne kadarının yorum olduğu incelenmeli ve tespit edilmelidir.

Yorumun Rivayetleşmesi

Aynı inanç, ideal ve kültürü paylaşmış olmaları hasebiyle Hz. Peygamber ile ashabî arasındaki iletişim son derece güçlü idiye de, yaş, sohbet süresi, muhakeme gücü, mizaç vb. farklılıkları sebebiyle dinleme ve anlamada sahabenin hepsinin eşit seviyede bir anlayışa sahip oldukları iddia edilemez. Nitekim Hz. Âişe ile diğer eşler arasındaki, Hz. Ömer ile oğlu Abdullah arasındaki bariz fark herkesin malumudur. Bu nedenledir ki, aynı hadisi dinleyen, aynı hadiseyi gözlemleyen her bir sahabînin anlaması ile onu bir başkasına anlatımı farklılık arz etmiştir. Anlatımda mananın muhafazasıyla birlikte lafızların değişmesi demek olan mana ile rivayet kaçınılmaz bir durumdur ve hadisçilerimizin çoğu buna cevaz vermiştir. Ancak anlatımda sadece lafızlar değil de muhteva değişiyorsa, anlatılan (Hadis)'in içermediği bir yargı veya sonuç anlatılan rivayette karşımıza çıkıyorsa, durum değişmekte ve mana ile rivayeti aşmaktadır. Bu durumda râvî, işittiğine yorum katarak yahut yorumladığı bu bilgiyi rivayete dönüştürerek nakletmiş demektir. Aslında her ne kadar bu bilgi belli bir isnad ile ve "Rasûlullah (sas) şöyle buyurdu" denilerek tırnak içinde tamamen

bir Hadis formunda nakledilse de, hadd-i zatında bu bilgi Hz. Peygamber'in söylediği bir Hadis olmaktan çıkmış, sahabînin kanaatini, değerlendirmesini veya yargısını taşıyan bir yorum halini almıştır. Buradan hareketle, sahabe döneminden itibaren başlayıp zaman ilerledikçe ortaya çıkan, anlaşılmanın hadisleşmesi, yorumların hadisleşmesi, Hz. Peygamber'in filinin hadisleşmesi, hâdiselerin hadisleşmesi, haberlerin hadisleşmesi, tasavvurun hadisleşmesi, tasavvufun hadisleşmesi, tarihin hadisleşmesi, mezhep görüşlerinin hadisleşmesi gibi birçok tedahüller söz konusu olabilmıştır. Bu tür tasarruflara karşı erken dönemlerden itibaren İslam âlimleri –kendi dönemleri itibarıyla düşünüldüğünde– olağanüstü denilebilecek tedbirler almışlar, hadisleşen bu haricî unsurların pek çoğunu ayıklamaya çalışmışlardır.

Sahâbede Farklı Anlayışlar

Sahâbenin, samimi gayretlerine ve güvenilirliklerine rağmen Hz. Peygamber ile olan beraberlik süreleri, zekâ ve muhakeme güçleri, yaşları, cinsiyetleri, meşgaleleri, ona olan yakınlıkları vb. birçok faktör onların hem hadis rivayetlerinin zabtını, hem de sünnet ve sirete dair anlayışlarını önemli ölçüde etkilemiştir. Dolayısıyla her bir sahabî, hadis, sünnet ve sireti, kendi ilgisi, bilgisi, hafıza gücü, anlayışı ve kavrayışı nispetinde elde etmiş, rivayet ederken de isabet ettiği gibi çeşitli hatalar da yapabilmıştır. Hz. Peygamber'i bizzat dinleyip izleyen sahabe bile yukarıda zikredilen değişik sebeplerle farklı anlayışlar sergilemişlerse, dolaylı olarak bilgilenenlerin durumunun daha da farklı olması kaçınılmazdır.

Şüphesiz her bir sahabinin anlayışı, kavrayışı, zabtı ve hafızası farklı olduğu gibi, naklettiği rivayet sayısı da farklı olabilmıştır. Sahâbeden binlerce hadis rivayet eden (müksirün) olduğu gibi, tek bir hadis dahi rivayet etmeyenler vardır. Bu çerçevede her bir sahabinin rivayet bilgisi kadar, herhangi bir alana gösterdiği ilgisi de önem arz etmektedir. Bazı sahabilerin bazı alanlara fazlaca ilgi gösterdiği ve daha çok o istikamette hadisler rivayet ettiği görülebilmektedir. Söz gelimi Hz. Peygamber'in duasına mazhar olan İbn Abbas'ın tefsire, Hz. Aişe'nin Sünnet, Hadis ve Siyere, Huzeyfe b. el-Yeman'ın fiten ve gelecek ile ilgili alanlara, Ebû Zerr ve Ebû'd-Derdâ'nın ise zühd ve tasavvufa yöneldikleri hatta bu sebeple onlara bu alanlarla ilgili birçok rivayet nispet edildiği anlaşılmaktadır. Aynı şekilde sahabilerin naklettikleri rivayetler, keyfiyet ve içerik olarak da değişiklik arz etmekteydi. Söz gelimi 2400'den fazla rivayeti olan ve Allah Rasulü'nü en yakından tanıyan Hz. Aişe'nin nakilleri içerisinde hissî mucizelere, olağanüstülüklere dair neredeyse hiç rivayet yer almaz iken, Cabir b. Abdullah ve Enes b. Malik'ten gelen rivayetlerde bu tür rivayetlerin fazlaca bulunması dikkat çekmektedir. Elbette

onlara bu alanlarda isnad edilmiş rivayetler olabilirse de, bu çerçevede belli sahabilerin rivayetleri, içerikleri bakımından da araştırılmalıdır.

Sahâbede Hadis Tenkidi

Bilindiği üzere Hz. Peygamber'in söz ve davranışlarının doğru bir şekilde zabt ve hıfzedilmesi, yine düzgün bir şekilde nakledilmesi, sahabenin en gayretli oldukları bir hizmet alanıydı. Onların zaman zaman Hz. Peygamber'e sordukları sorular, kavrayamadıkları bazı konularda ona başvurmaları, iç-yüzünü idrak edemedikleri çeşitli hususlarda ona yönelttikleri eleştiriler ve özellikle Hz. Ömer'de görüldüğü üzere ortaya konulan ciddi itirazlar hep onu iyi anlayabilmek adınaydı. Doğruyu tespit ve hakikate ulaşabilmek amacıyla onlardan bazılarının gösterdiği hassasiyet her türlü takdirin üzerindedir. Özellikle fakih ve müçtehit olarak bilinen sahabiler, Hz. Peygamber'in müsamaha ile karşıladığını gördükleri için eleştirel bir ruhla birbirlerine itiraz etmekten, hatta gerektiğinde sert eleştiriler yöneltmekten çekinmemişlerdir. Onların bu yolda yaptıkları ilmî tenkitler, İslam kültür tarihinin en parlak örnekleri olarak sayılabilir. İslam'ı öğretme çalışmaları sırasında sahabenin birbirlerinin eksikliğini tamamladığı, yanlışını düzelttiği, hatta birbirlerini tekzibe dahi gittikleri vakidir. Ama bu, sırf Kur'an ve Peygamber yanlış anlaşılmasın, İslam yanlış öğretilmesin diyedir.

İşte bu İslamî ilim zihniyetinin pek çok mümessili arasında en müstesnâ yeri, en büyük İslam âlim kadını olan Hz. Âişe işgal etmektedir. Hz. Âişe, kendisine ulaşan rivayetleri de, İslami kültürüne göre değerlendirmekte ve râvîleri kim olursa olsun, bunlardan yanlış veya eksik bulduklarını düzeltme vazifesini hakkıyla yerine getirmektedir. Hz. Âişe'nin, çoğu sahabeden, kısmen de tâbiûndan bazı kimselerin rivayet ve fetvâlarına yönelik olarak yapmış olduğu istidrâkler (düzeltmeler) öteden beri bazı âlimlerimizin dikkatini çekmiştir. Bu hususta en geniş eser, Türk asıllı Mısırlı âlim Bedruddin ez-Zerkeşî'nin (ö. 794/1392), *el-İcâbe li-Îrâdi Me'stedrekethu 'Âişe 'ale's-Sahâbe* adlı eseridir. Türkçeye Hz. Âişe'nin *Sahâbeye Yönelttiği Eleştiriler* adıyla çevirerek neşrettiğimiz Zerkeşî'nin bu eseri, hem rivayetlerin naklinde ortaya çıkan zabt kusurlarının tespiti açısından, hem de metin tenkidi bakımından oldukça önemli bir çalışmadır. Bu kitapta rivayetlere ve fetvalara yönelik bu düzeltmeleri yaparken, Hz. Âişe'nin onları Kur'an, sünnet, hadis, akıl, tarih ve Arap dili gibi kriterlerden birine veya aynı anda birkaçına dayandırdığı görülmektedir.

Hz. Âişe'nin yaptığı bu eleştiriler, daha sahabe dönemindeyken dahi hadis metinlerinin nasıl yanlış anlaşıldığını ve ne şekilde farklı anlatıldığını göstermektedir. Henüz isnadın söz konusu olmadığı bu erken dönemde Hz. Peygamber'in hadislerinin sağlıklı bir biçimde tespit edilebilmesi adına ya-

pılan bu ameliye hiç şüphesiz ki kelimenin tam anlamıyla bir metin tenkidi ve muhteva tahlilidir. Başta Hz. Âişe, Hz. Ömer, İbn Abbas ve Zeyd b. Sâbit olmak üzere hadis ve sünnetlerin naklinde görülen hataları tashih eden ileri gelen sahabilerin en önemli avantajları Allah'ın kendilerine verdiği akıl ve muhakemenin yanı sıra, Kur'an ayetlerine ve Hz. Peygamber'in her türlü hal ve hareketlerine olan vukufiyetleriydi.

Sahâbenin Rivayette Temkin ve İhtiyatı

Hız. Peygamber'in vefatından sonra sahabenin hadis rivayetinde daha temkinli oldukları anlaşılmaktadır. Hz. Ebû Bekr ve Ömer gibi sahabilerin ilk defa tesebbüt ve ihtiyat gösterdikleri nakledilmektedir. Hz. Ömer'in tereddüt ettiği zaman, ikinci bir şahit istemesi, Hz. Ali'nin yemin vermesi, Hz. Aişe'nin *istidrâk* adı verilen düzeltmeler yapması burada anılabilir. Yine onların muhataplar tarafından yanlış anlaşılacak ve bu yüzden kabul görmeyecek rivayetler konusunda da temkinli davrandıkları görülmektedir. Nitekim Hz. Ali: "İnsanlara bildiklerini rivayet edin! Bilmediklerini de terk edin! (Aksi takdirde) Allah ve Rasûlü'nün yalanlanmasını ister misiniz?" derken; İbn Mes'ud: "Akıllarının almayacağı bir hadisi, herhangi bir topluluğa rivayet etmen, onlardan bazıları için sadece fitne olacaktır!" uyarısında bulunmuştur. Bu endişelerden dolayı Hz. Ömer de, amel edilme durumu olmayan hadislerin rivayet edilmesini yasaklamış, rivayetlerin azaltılmasını, Kur'an'a ağırlık verilmesini tavsiye etmiştir.

Sözden Yazıya Geçiş

Sözlü aktarımın hem yaygın, hem de güçlü olduğu bu dönemde, yazı yazmayı bilenlerin azlığı kadar, yazı malzemelerinin de sınırlı olduğunu dikkate alan Hz. Peygamber önceliği Kur'an ayetlerinin yazılmasına vermiş, hadislerinin yazılmasını yasaklamış, yazılanların da silinmesini istemiştir. Ancak Medine'nin ilerleyen yıllarında Hz. Peygamber bazı sahabilerin hadis yazmalarına izin vermiştir. Diğer taraftan Hz. Peygamber'in değişik vesilelerle yazdırdığı bazı belgeler, antlaşmalar, çevre ülke yöneticilerine göndermiş olduğu davet mektupları, zekât nisapları, arazi gelirleri, valilere talimatlar vb. belgeler burada ilk yazılı vesikalar olarak anılabilir. Burada, bazı sahabilerin kendi özel gayretleriyle ve kendileri için yazdıkları fazla hacimli olmayan sahabî *sahifeleri* de, önem arz etmektedir.

Fitne Döneminde Rivayet Fıyası

Daha sahabe döneminde karşılaşılan bazı siyasî ihtilaflar, Hz. Osman'ın öldürülmesi, Cemel, Sıffin vb. daha sonra 'fitne' diye adlandırılacak iç karışıklıklar ve savaşlar hadis tarihini ciddi bir şekilde etkilemiştir. Ortaya

çıkan bu hadiseler, çeşitli fırkaların oluşmasına yol açmış, fırkalar arasındaki tartışmalar ise, kendi lehlerinde veya hasımlarının aleyhlerinde birçok rivayetlerin uydurulmasını beraberinde getirmiştir. Aynı dönemlerde çıkar elde etme, yöneticilere yaklaşma, herhangi bir dil, kabile, halife, ırk, belde, mezhep ve imamını övme ya da yerme vb. oldukça farklı sebeplerle hadisler uydurulmaya başlanmıştır. Ayrıca ‘İsrâ’iliyyât’ adı verilen Ehl-i Kitap kültüründen birçok malumat da zaman içerisinde rivayetleşebilmiştir.

Birinci asrın ikinci yarısından itibaren ortaya çıkan bu uydurma furması karşısında çok temkinli olmak gerekmektedir. Nitekim İbn Abbas ile Büşeyr el-Adevî arasında geçen bir diyalog, bunu açıkça ortaya koymaktadır. Büşeyr’in peş peşe naklettiği hadislere kulak vermeyen İbn Abbas’a bunun sebebini sorduğunda o şöyle demiştir: “Bir zamanlar biz, birisinin “Rasulullah buyurdu ki” dediğini duyduğumuzda pür dikkat kesilirdik. Ancak insanlar yaş ile kuruyu karıştırdıklarında ancak bildiklerimizi aldık.” cevabını vermiştir. Başka bir versiyonda ise “Biz Rasulullah’tan hadisleri naklederken onun adına hadis uydurulmuyordu. Fakat insanlar yaş ile kuruyu karıştırdıklarında, ondan hadis nakletmeyi terk ettik” demektedir.^[1] İbn Abbas’ın bu ifadelerinden “*ma’ruf*” olan yani Hz. Peygamber’in sünnet ve siretine uygun bildikleri hadisleri aldıkları, buna uymayanları ise terk ettikleri anlaşılmaktadır. Bir anlamda bu dönemlerde artık hadis diye aktarılan her söze iltifat etmeme, rivayetlerin sahihini sakiminden ayırt etme çabaları başlamıştır denilebilir.

Rivayetin Korunmasına Dönük Tedbirler

Bu dönemlerde sahihiyle uydurmasıyla rivayetler her tarafta o kadar yaygınlaşmıştır ki, artık bu işin ehli olan kimseler, rivayetin kaynağını, kimden duyduğunu sormaya, isnadını, mesnedini araştırmaya başlamışlardır. Hicri I. asrın sonlarına doğru başlayan isnad tatbiki henüz gelişme aşamasında olduğu için henüz ilerleyen asırlardaki gibi muntazam olarak uygulandığı da söylenemez. Yine de gittikçe gelişen isnad sorgulaması sayesinde kısmen de olsa asılsız, uydurma veya düzmece olan rivayetlerin biraz önüne geçilebilmiştir.

Fitne dönemi sonrası ortaya çıkan bütün bu sorunları aşabilmek ve rivayetlerin subût ve sıhhatini tespit edebilmek için ilim ehli boş durmamış ve zamanın ilerlemesine paralel olarak birçok yollara başvurmuşlardır. Güvenilen kimselerden, bilinen rivayetlerin alınması, önce tessebbüt, ardından da isnad tatbikinin başlatılması, resmi ve özel gayretlerle hadislerin yazılmaya, tedvine başlanması, râvîlerin güvenilirliğiyle ilgili cerh ve ta’dil

[1] Müslim, “Mukaddime”, 4.

ilminin başlaması, Hadislerin kabul edilmesi için musanniflerce bazı şartların belirlenmesi, belli yöntemler ve şartlar dâhilinde hadislerin seçilerek tasnif edilmesi, Hadis eğitiminin ve kitapların rivayetinin belli yöntemlerle verilmesi, hocanın talebelerine icazet ve rivayet hakkı vermesi, hadislerin nasıl rivayet edileceğine dair usul kitaplarının telif edilmesi, hadis ilimleri denilen çeşitli dallara dair eserlerin telif edilmesi, asırlarca hadislerin ezberlenmesi, hadis hafızlarının yetiştirilmesi, metin ve muhtevaya yönelik tahlil ve tenkit yapılması bu konuda alınan temel tedbirlerdir.

H. II. Asır (Tedvin Asrı): Alanda Ayrışma, Benzer Malzeme, Benzer Üslup Rivayetlerin Tedvini

Önceleri şifahî olarak aktarılan bu bilgiler, bazı sahabiler tarafından kısmen yazıya geçirilmişse de, sistemli bir şekilde ancak H. II. asrın ilk yarısından itibaren “derleme, toplama,” anlamına gelen ‘*Tedvin*’ dönemi başlamıştır. Herhangi bir konuya yahut râvîye göre gruplandırmaksızın yapılan bu tedvin faaliyeti, İbn Şihâb, Salih b. Keysân, Abdullah b. Zekvân gibi âlimler tarafından özel gayretlerle yapıldığı gibi, halife Ömer b. Abdulaziz’in (99-101/717-720) emri ile Medine Valisi Ebû Bekr b. Muhammed b. Amr b. Hazm tarafından resmen de gerçekleşmiştir. Tedvin faaliyetinin en güzel örneği hiç şüphesiz, Hemmâm b. Munebbih’in (ö. 101-102 veya 132), hocası Ebû Hureyre’den yazdığı *Sahîfetu Hemmâm b. Munebbih* adlı 138 hadis ihtiva eden derlemedir. Sahifedeki hadisler, Ahmed b. Hanbel’in Musned’inde blok olarak yer alırken, 98 hadis Buhârî ve Müslim tarafından farklı kitap ve bablarda rivayet edilmiştir.^[2]

Rivayetlerin Tasnifi

Tedvin çalışmalarını ise kısa bir süre sonra farklı tarzlarda yapılan “*Tasnif*” faaliyeti izledi. Kimi alimler sadece Hz. Peygamber’in gazvelerini (Meğâzî); kimileri O’nun hayatını (Siyer) telif ederken; bazıları ise genel olarak Hz. Peygamber’in hadis ve sünnetlerini (Câmi’, Sünen, Müsned, Sahih) tasnif etmeye çalıştı. Böylece kısaca Hadis ve Siyer diye iki farklı ilim dalı ortaya çıktı. Bu iki ilim dalı, aslında hem konusu hem de kullandıkları malzemeleri itibarıyla birbirilerine çok yakın disiplinlerdi. Zira ikisi de konu olarak Hz. Peygamber’i seçmekte, ikisi de “rivayet” denilen malzemelere dayanmakta, ikisi de ortak kaynaklardan beslenmekteydi. İlk dönemlerde Urve b. Zübeyr (ö. 94/713), Âsım b. Ömer b. Katâde (ö. 120/737), İbn Şihâb ez-Zühri (ö. 124/741), Musâ b. Ukbe (ö. 141/758), İbn İshâk (ö. 151/768) ve Vâkîdî (ö. 207/822) gibi Hz. Peygamber’in hayatını ve gazvelerini yazan

[2] Adı geçen sahife, *Hadislerin Dili* adı altında tarafımdan yapılan yeni bir tertip, tercüme ve yorum ile TDV Yayınları arasında defalarca yayımlanmıştır.

müellifler, aynı zamanda hadis ilmiyle de tanınan ve birçok hadisin isnadında yer alan âlimlerdi.^[3]

H. II. asırda ortaya çıkan başlıca tasniflerden Zeyd b. Ali'nin (ö. 121-2/738-9), *el-Musned*, İbn İshâk'ın (ö. 150/767), *es-Sîre*, Ma'mer b. Râşid'in (ö. 153/770) *el-Câmi'*, er-Rabî' b. Habîb'in (ö. 177-180/791-796), *el-Musned* ya da *el-Câmiu's-Sahîh*, İmam Mâlik'in (ö. 179/795) *el-Muvatta'*, Abdullah b. el-Mubârek'in (ö. 181/797) eserleri, Ebû Yusuf'un (ö. 182-3/798-9) *el-Âsâr*, ve er-Red alâ Siyeri'l-Evzât adlı eserleri, Ebû İshâk el-Fezârî'nin (ö. 186/802), *Kitâbu's-Siyer*, Muhammed b. el-Hasan Şeybânî'nin (ö. 189/804), *el-Âsâr* ve *Kitâbu'l-Hucce alâ Ehli'l-Medîne* adlı eserleri zikredilebilir.

H. II. Asırda Rivayet Üslubu

Burada H. II. asrın başlarından itibaren başlayan tasnif faaliyetinde kullanılan rivayet üslubunu incelemek, ortaya konulan ilk eserlerde seçilen ve nakledilen rivayetlerin durumunu değerlendirmek yararlı olacaktır. Net bir fikir vermesi bakımından salt bir hadis tasnifi olarak Ma'mer b. Râşid'in (ö. 153) *Câmi'* adlı eseri ile ilk Siyer eseri olarak da Muhammed b. İshâk'ın (ö. 151) *Sîre* adlı eserini karşılaştırabiliriz.

Ma'mer b. Râşid'in Rivayet Üslubu

Hicrî II. asırda tasnif edilen ve günümüze dek gelen, içerdiği 1614 rivayet ile kapsamlı ilk hadis mecmuası olan Ma'mer b. Râşid'in bu eseri, içinde yaşadığı asrın hem rivayet, hem de tasnif üslubu hakkında oldukça önemli bilgiler vermektedir. İsmi ve içeriğiyle câmi' türü bir mecmua olan eser, çok çeşitli konularda gelen hadisleri bir araya toplayarak ilgili bablar altında sıralamıştır. Câmi'de nakledilen rivayetlerden birçoğu, mürsel ve munkatî' olup, muttasıl isnadların sayısı diğerlerine nispetle azdır. Ayrıca, isnadların birçoğunda mubhem ve mechul raviler yer almaktadır. Yine eserde, çoğu merfû hadislerin yanı sıra, mevkuf ve maktu' haberlere de yer verilmektedir.

Ma'mer'in, *Hemmâm'ın Sahifesi* gibi, küçük hacimli bazı yazılı kaynak kullandığı söylenebilirse de, onun daha çok hıfzından mana ile rivayet ettiği anlaşılmaktadır. O, rivayetleri naklederken, isnadlarda "beļağanî", "ahbarani", "haddesenî" ve "semi'tu" gibi farklı sîgalar kullanmış, ancak isnadların kahir ekseriyetini "an'ane" yoluyla rivayet etmiştir. İsnadlarda görülen şek ifadeleri, rivayetnin merfu olup olmadığına dair tereddütleri, senedlerde birçok mechul râvî bulunması, birçok senedin mürsel veya munkatî' olması, hadisçiler tarafından zayıf sayılan bazı isnadlar kullanması gibi hususlar, tek

[3] Bu konuda geniş bilgi için bkz: Öz Şaban, *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri*, İstanbul-2008, İSAR Vakfı Yay.

tek hadislerin değeri açısından zaafiyet ifade edebilir. Fakat saydığımız bu kusurları sebebiyle, bütün zaafiyetlerin düzeltilmeksizin aynen o şekilde nakledilmiş olması, bazı oryantalistlerin iddialarının aksine, hadislerin isnad ve metinlerinin düzmece ve uydurma olmadığını, taşıdığı kusurlarıyla birlikte kitabın, eldeki mevcut rivayetleri aynen nakleden otantik bir kaynak olduğunu göstermektedir. Bu dönemde henüz isnad sistemi oturmadığı için, daha sonraki asırlarda olduğu gibi sıhhat şartları tatbik edilememiştir.^[4]

Herhangi bir fikhî mezhebin tercih ettiği rivayetleri veya fikhî görüşleri yansıtmaya gibi bir gayret içerisine girmemiş olması, Hicaz, Kûfe, Basra ve Yemen gibi dönemin en canlı ilim merkezlerinde, en meşhur otoritelerden ders alması, farklı bölgelerin hadislerini bir araya getirebilmiş olması ve Hemmam'ın talebesi/ravisi; Abdurrazzak'ın da şeyhi olması hasebiyle yazılı kaynaklar zinciri içinde yer alması, Ma'mer'i daha da önemli kılmaktadır. Şöyle ki:

Hz. Peygamber

Ebû Hureyre

Hemmam (*Sahife*)

Ma'mer (*Câmi*)

Abdurrazzak (*Musannef*)

Ahmed b. Hanbel (*Müsned*)/Buhârî (*Sahih*)/Müslim (*Sahih*)

İbn İshâk'ın Rivayet Üslubu

Ma'mer'in akranı olan İbn İshâk'ın (ö. 151) *es-Sîre* adlı değerli eserinde kullandığı rivayet üslubuna bakıldığında da benzer bir tablo ile karşılaşırız. İbn İshâk'ın "*fimâ yez'umûne*", "*fimâ zükire lî*", "*huddistu*", "*fimâ belâğani*", "*had-deseni men lâ ettehimu*" gibi müphem ve meçhul ravilere işaret eden ifadeleri isnadlarda daha fazla kullandığı görülmektedir. Onun mecruh ve meçhul kimselerden, oldukça zayıf, garib, şaz ve münker rivayetleri kolayca naklettiği, bazen isnadsız rivayetlere yer verdiği bir gerçektir. Billhassa "tarih rivayetlerinin isnadları neredeyse yok denecek kadar az olduğu gibi, tarihler de gün ve haftanın günü şeklinde değil, ay ve yıl olarak verilmektedir."^[5]

Aslında hadisçiler tarafından kullanılmaya başlanan isnad sistemi, başlangıçta pek de zorunlu hale gelmiş değildi. Bu nedenledir ki bu asrın Sîret ve Meğâzî yazarları, naklettikleri bilgileri bir hadisçi gibi her zaman isnadıyla nakletme zarureti duymamış ve serbest bir şekilde nakledebilmişlerdi. Nitekim İbn İshâk, Ehl-i Kitap'la ilgili haberlerde Yahudi, Hıristiyan ve Mecûsîlerden ve onların kitaplarından nakillerde bulunmakta, bunları da aldığı kaynağı zikretmek yerine

[4] Bkz: Erul, Bünyamin, "H. II. Asırda Rivayet Üslubu", *AÜİFD*, c: XLIII (2002), sayı: 1, s: 27-62.

[5] Apaydın, Mehmet, *Siyer Kronolojisi*, s. 65.

“Tevrat ehli”, “ilk kitap ehlinde bazı kimseler”, “acemlerden söz nakledenler” gibi müphem ifadeler kullanmaktaydı. Ayrıca o, Eski ve Yeni Ahid tercümelelerinden bazı haberleri aynen aktarmaktaydı. Tarihçilerin, birçok meçhul râvîden rivayette bulunduğunu tespit eden Robson, şu değerlendirmeyi yapar:

“İbn İshâk (ö. 151/768) zamanında, ravileri, açık bir şekilde isimlendirilmiş ve güvenilir kimseler olarak tanınmış mükemmel bir isnad sistemi, henüz inkişaf etmemişti; bu itibarla, kusursuz otoritelerden müteşekkil isnadlar vermesi için hileye başvurmada hiçbir sebep yoktur. O, haberi aldığı ve hatırlayabildiği şekilde vermiştir ve zamanında mevcut olmayan bir ölçüye yetişemediği için elbette mesul olmayacaktır. Zikredilen misaller, İbn İshâk’ın, metodlarında ne kadar samimi olduğunu gösterirler. O, vermiş olduğu bütün haberlerin, tam otorite haberleri olduğunu iddia etmediği gibi, her haberi Hz. Peygamber’e ulaştırmak için de gayret sarf etmemiştir. Bu sebeple biz, doğrudan doğruya otoriteleri zikrettiği ve muttasıl isnadlar verdiği zaman ona itimad edebiliriz.”^[6]

Gerek H. II. asırda gelişmekte olan rivayet üslubu, gerekse İbn İshâk’ın Siyere dair bir tasnif yapıyor olması, onu bir hadisçi gibi değil, bir tarihçi gibi telif etmeye sevk etmiştir. O, Hz. Peygamber’in hayatına dair konuları işlerken, elde edebildiği her türlü rivayet malzemesini kullanarak o konuda bütünü yansıtmaya çalışmıştır. Bu sebeple Ma’mer’e kıyasla İbn İshâk’ın rivayetleri serdederken daha rahat davrandığı söylenebilir. Ancak kullandıkları isnadlar ve rivayet üslubu bakımından her iki musannifte de benzerlikler hayli çoktur.

H. III. Asır ve Sonrası (Tasnif Asrı): Farklı Branşlar, Farklı Malzeme, Farklı Üslup Hadisçilerin İsnad Tatbiki

Hadisçiler, H. II. asrın başlarından itibaren isnad kullanmaya daha fazla gayret etmişler, bilhassa İmam Şafîi sonrası H. III. asırdan itibaren hadis eğitimi ve isnad sistemi hayli gelişmiş, hadisçiler sıhhat şartları gereği zayıf ve illetli rivayetleri terk ederek çoğunlukla muttasıl ve sahih isnadı vermeye gayret etmişlerdir. H. II. asır rivayet üslubu gereği birçok hadis kitabında İmam Mâlik’in Muvatta’ında olduğu gibi, muttasıl ve merfu olmayan, sonradan geliştirilecek Hadis Usulü’ne göre sıhhat şartlarını taşımayan birçok rivayet, sahih olanlarla birlikte nakledilmekteydi. Kütüb-i Sitte’nin en önemli iki kaynağı olan Abdurrezzak (ö. 211) ile İbn Ebî Şeybe’nin (ö. 235) Musannef adlı oldukça kapsamlı iki eserinde durum bundan farklı değildir. Bu kitaplarda, Hz. Peygamber’den gelen merfu, sahabeden gelen mevkuf,

[6] Bkz: Robson James, “İbn İshâk’ın İsnad Kullanışı”, çev. Koçyiğit Talat, *A.Ü.İ.F. Dergisi*, yıl 1962, X. 118-124.

tabiûndan gelen maktu rivayetler aşağı yukarı aynı oranda yer almaktadır. Kütüb-i Sitte ashabının yaptığı, toplamda 60.000'den fazla rivayet içeren bu iki Musannef başta olmak üzere, kendilerinden önceki musannefattan şaz ve illetli olmayan muttasıl ve merfu olan rivayetleri seçmektir. Nitekim Müslim, Sahih'ine İbn Ebî Şeybe'den 1/5 oranında rivayet aktarmıştır. Benzer bir durum İbn Mâce için de geçerlidir. Aynı şekilde Ahmed b. Hanbel Müsned'inde, Abdurrazzak'ın Musannef'inden binlerce rivayet nakletmiştir.

Hicretin ilk asrından başlayarak, gittikçe sistemlerini geliştiren muhaddisler, o dönemlerdeki İslam coğrafyasında kol gezen yüz binlerce rivayet içinden kendilerine göre *makbûl* olanları ayrı, *merdûd* ve *mevzû* olanları ayrı şekilde tasnif etmeye çalıştılar. Hz. Peygamber'e nispet edilen rivayetleri koruma adına girişilen bu çabalar, bilhassa o asırlar için zamanlarını aşan gayretlerdi. Ve alınan bu tedbirler sayesinde gerçekten de yüz binlerce *isnadlı* rivayet içinden yapılan birkaç bin civarındaki hadis seçkileri, rivayetlerin korunması adına büyük başarıdır. Alınan bu tedbirlerin birçoğu, son bir iki asırda modern tarih ve edebiyat araştırmalarında kullanılan bazı tenkit yöntemlerinin asırlarca önce uygulanmış ilk örnekleridir. Şayet bu girişimler olmasaydı, şu anda yalan mı, doğru mu bilinmeyen, *sahihi zayıfından* seçilmeyen yüz binlerce rivayetle karşı karşıya kalacaktık.

İsnad Sistemindeki Titizlik ve İzâflık

Alınan tedbirlerin geneli itibarıyla başarılı olmasına rağmen, her aşamada beşer unsurunun bulunduğu unutulmamalıdır. Zira alınan bunca tedbir, hadisin sıhhati için mutlak bir garanti anlamına gelmemektedir. Usul kitaplarımızda belirtildiği gibi, herhangi bir hadis hakkında verilen hükümde belli bir ölçüye kadar ictihadilik, görecelilik, sübjektiflik söz konusudur. Çünkü ne kadar güvenilir olurlarsa olsunlar sahabeden itibaren râvîlerin yanılmaları, karıştırmaları ihtimal dâhilindedir. Bu durum şifahî nakilde olduğu kadar İslam'ın ilk asırları itibarıyla düşündüğümüzde henüz yeterince gelişmemiş olan yazı için de geçerlidir. Şahıslar hakkında yapılan bu değerlendirmelerde, her ne kadar münekkit âlimler mümkün merteye insafı ve objektif olmaya çalışsalar da, çeşitli nedenlerle tek tek râvîler hakkında verilen raporlar da yine aynı şekilde göreceli olacaktır. Nitekim ilgili eserlere bakıldığında, münekkit âlimlerin birçok râvînin biyografisinde olsun, hadisçiliği hakkında olsun ciddi ihtilaflara düştükleri görülmektedir. Buna rağmen, yine de birkaç muhaddisin benzer değerlendirmeleri -kesin bilgi ifade etmese de- o râvî hakkında belli bir fikir verecektir. İşte bütün bunlardan dolayı bireylerin naklettiği haber-i vâhidlerin ilim değil, zan ifade ettiği fikri benimsenmiştir. Yani bir veya birkaç farklı isnadla gelen ve sahih bulunan bir hadisin 'kesin

bir bilgi' ifade edemeyeceği, ancak sahih olduğu zannı/kanaati (zann-i gâlib) ağır basarsa kabul edileceği ve onunla da amel edilebileceği görüşü egemen olmuştur. Bir hadisin isnadının sahih olması hadd-i zatında onun metninin de sahih olacağı anlamına gelmeyeceği gibi, isnadının zayıf olması da onun hadd-i zatında zayıf olduğu manasına gelmez denilmiştir.

Aslında rivayet tarihi açısından bakıldığında, İslam'ın ilk asrının, rivayet ilimlerinin “yumuşak karnı” olduğunu söyleyebiliriz. Zira hadis rivayet sisteminin oturacağı ikinci asra kadar, kusursuz nakledilen birçok rivayetin yanı sıra, birçok rivayet de uydurulmuş, kurgulanmış, çarpıtılmış veya en hafifinden çeşitli tasarruflara uğramıştır. Tedvin faaliyetine yahut isnad sorgulanmasına başlandığında sahabe neslinin çoğu, tabiin neslinin de bir kısmı vefat etmişti. Dolayısıyla nakledilen haberin ilk kaynağına ulaşım tahkik etme, rivayetin doğru olup olmadığının, nakledenin gerçekten de o şahıstan işitip işitmediğinin sağlamlasını yapma imkânı kalmamıştı. Bu nedenledir ki, isnad konusunda oldukça titiz olan hadisçilerin en sahih rivayetlerinin çoğunda ilk üç tabaka (sahabe-tâbiîn-tebe-i tâbiîn) genellikle “an'ane” yoluyla gelmiştir. İsnaddaki “an” ifadesi, talebe ile hocanın görüşmesinin kesin olmadığı, kopukluğun da olabileceği bir rivayet yöntemidir. Oysa rivayet sistemin oturduğu ikinci ve üçüncü asırda artık rivayetin “had-desenâ”, “ahberenâ”, “semi'tu” vb. bizzat görüşmeye delalet eden lafızlarla nakledildiği görülür. Rastgele seçtiğimiz şu örnekte olduğu gibi:

حَدَّثَنَا أَبُو بَكْرِ بْنُ أَبِي شَيْبَةَ، حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ مُسْهِرٍ، عَنْ عَبْدِ الْمَلِكِ،
عَنْ عَطَاءٍ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، (وَلَقَدْ رَأَاهُ نَزَلَةً أُخْرَى)، قَالَ: «رَأَى جِبْرِيلَ

Tasnifin Arka Planı

Bu noktada musanniflerin tasniflerindeki arka plana da dikkat çekmek istiyoruz. Hangi dönem ve coğrafyada yaşarsa yaşasın, hiçbir musannifin çevresinden etkilenmeksizin bir tasnif yapması mümkün değildir. İstisnasız her musannif, yaşadığı zaman ve mekânın ahd-i zihnisi çerçevesinde bir tasnif yapmak durumunda kalmıştır. Musannifin içinde yaşadığı sosyo-kültürel şartlar, o günün ihtiyaçları, sıcak ihtilafları ve hararetli tartışmaları tasnif yöntemini doğrudan etkilemiş ve belirleyici olmuştur. Bu nedenledir ki her bir tasnif, kendi döneminin tipik karakteristiklerini yansıtır. Diğer bir ifade ile her tasnif kendi çağının siyasi, sosyal, fikri ve kültürel bağlamı içinde gerçekleşir.

Aslında bu durum hadislerin seçiminden itibaren başlar. Gerek *isnad* gerekse metin ve muhteva açısından düşünüldüğünde her bir seçim, aslında belli bir tercihi, belli bir ön kabulü, belli bir görüş ve anlayışı yansıtır. Elbette

hadislerin kabul veya reddinde hadis tekniği açısından birçok şartların ve kuralların olduğu da bir gerçektir. Ancak binlerce rivayet arasından belli bir kısmı seçilirken, yukarıda andığımız dış unsurların etkisi inkâr edilemez.

Hadislerin seçilmesi kadar, onların hangi bölümde ve nasıl bir başlık altında verileceği de bu noktada önem arz etmektedir. Bilindiği üzere hadis metninin anlaşılmasında ‘*tebvîb*’ ve ‘*tasnif*’in rolü çok fazladır. Zira her musannif, aldığı hadisi, kendi inancı, mezhebi ve anlayışı çerçevesinde belli bir bâb başlığı altına yerleştirmekte ve onu da yine kendisinin tercih ettiği bir bölümde nakletmektedir. Buhârî’nin ‘*Kitabu’l-Îmân*’a başlarken “İman, artar ve eksilir” tezini destekleyen birçok ayet ve rivayetle başlaması “İmanın artmayacağı ve eksilmeyeceği” görüşünde olan Hanefilere çok açık bir reddiye niteliğindedir. Aynı şekilde ‘*Kitabu’l-Hiyel*’ ve ‘*Kitabu’l-İkrâh*’ bölümleri de, temelde Hanefilere açık bir cevaptır. Tabii söz konusu durum sadece itikadî ve fikhî tartışmalar ve ihtilaflarla sınırlı değildir. Zaman zaman siyasî ve sosyal konular da bu arka plandan nasibini alır. Bilhassa Şia ile Ehl-i Sünnet arasında yaşanan kadim münakaşalar, sahabenin adaleti meselesi, halifeler ve sonraki Emevî ve Abbasî yönetimleri de öyle ya da böyle *tasnif*leri etkilemiştir.

İslam’ın ikinci kaynağı olan hadislerden çeşitli hükümler ve faydeler çıkarma arzusu, hemen her musannifi hayli meşgul etmiştir. İlk dönemlerde genellikle konunun adını ifade eden bâb başlıkları konulurken, zamanla içerdiği fikhî hükmün ifadesine dönüşmüştür. Konulan bâb başlığı, aslında hadise verilen bir anlam ve yorumu da bünyesinde barındırır. Burada üzerinde düşünülmesi gereken konu, kabul edilen hadislerin içeriklerine göre mi başlık konulmakta yoksa konulan başlığa uygun hadisler mi seçilmekte veya o hadisler başlığa uyumlu bir yorum/değerlendirme yapılarak mı nakledilmektedir? Şüphesiz birçok musannifimiz genellikle birinci yöntemi takip etmiş ve hadislerden hükümler ve faydeler çıkartma yoluna gitmiştir. Ancak hadis külliyyatımızda –az da olsa– ikincisine de rastlanmaktadır. Gerek fikhî konularda gerekse itikadî ve siyasî konularda gelen hadislerin öncelikle hangi kitap/bölüm altında verildiği önem arz eder. Bu noktada o eseri tasnif eden âlimin mezhebi, fikrî ve siyasî eğilimi, kişisel kanaati ve tercihi belirleyici olabilmektedir. Öyle ki bazen görülen bir rüya, bazen konuyla ilgisiz sıradan bir hadise, itikadî ve siyasî tercihleri desteklemek üzere İman, İmâret, Sünnet, Fiten vb. bölümlere yerleştirilmekte ardından da konuyla ilgili bab başlıkları atılarak nakledilen rivayet o hususta adeta bir delil gibi kullanılmaktadır. Böylece musannif, aldığı bu hadisleri eserine belli bir ön kabulden hareketle koymaktadır.

Hz. Peygamber’in, henüz bir çocuk olan İbn Abbas’ı göndererek yanı-
na çağırıldığı halde yemek yediği için icabet etmediği söylenen Muaviye

hakkında: “Allah onun karnını doyurmasın!” şeklindeki beddua ifadesi,^[7] Müslim Sahih’inde “*Kitabu'l-Birr ve's-Sıla*” bölümünde verilmektedir. Sahih’in bab başlıklarını koyan İmam Nevevî bu rivayet öncesine “Hak etmedikleri halde Hz. Peygamber’in lanet ettiği, sövdüğü, beddua ettiği kimselere bunun bir arınma, ecir ve rahmet vesilesi olması bâbı” şeklinde bir başlık koymuştur.^[8] Bu başlığa göre, Hz. Peygamber’in bedduası, Muaviye için çoktan dua ve rahmete dönüşmüştür. Artık okuyucular veya hadisi şerh edenler, bu rivayetin sahih olup olamayacağını, ne anlama geldiğini değil, konulan bab başlığıyla nasıl anlaşılması ve değerlendirilmesi gerektiğini öğrenmiş olacaklardır.

Hadis Kaynaklarında Siyer Rivayetleri

Temel hadis kaynaklarında Hz. Peygamber’in hayatını ve savaşlarını içeren rivayetler, ağırlıklı olarak “*Siyer ve Meğâzî*”; Sahâbe ile ilgili bilgiler, “*Menâkıb*”, “*Ashâbü'n-Nebî*”, “*Menâkıbü'l-ensâr*”, “*Fezâilü's-sahâbe*” gibi bölümlerde yer alırken; diğer bölümlerde de değişik vesilelerle nakledilen bol miktarda rivayet malzemesi bulunmaktadır. Bu kaynaklarda Hz. Peygamber’in sireti, ahlakı, gazveleri ile ilgili müstakil bölümlerde (kitab/bab) yer alan rivayetler, musannifin şartları doğrultusunda seçtiği rivayetlerdir. Sözelimi Buhârî, Meğâzî bölümünde ele aldığı bir gazve hakkında elde ettiği, hafızasında olan tüm rivayetleri değil, kendi şartlarına uygun olan rivayetleri nakletmekteydi. Bunu yaparken, bir tarihçi gibi mesela Bedr Gazve’sini baştan sona kronolojik olarak, sebepleri ve sonuçlarıyla anlatmak, bu hususta tüm detayları nakletmek gibi bir amacı veya gayreti yoktu. Kendi şartlarına göre sahih gördüğü malzemeyi, yine kendine göre belli bir mantık örgüsü içerisinde bab başlıkları altına koyarak Bedir Gazvesi hakkında kabul ettiği seksen küsur rivayeti nakletmekteydi. Ayrıca Buhârî, kıymetli eserinde zaman zaman, ihtiyaç duyduğu halde şartlarına uymayan bazı rivayetleri, muallak olarak yani isnadsız bir şekilde “bab başlığı” formunda nakledebilmiştir. Meğâzî konusunda mütesâhil davrandıklarını bildiğimiz hadisçilere nispetle Buhârî’nin Meğâzî’de de fazla gevşek davranmadığı araştırmalarda ortaya konulmuştur. Bu cümleden olarak Buhârî, İbn İshâk’tan asıl hadisler niteliğinde hiç nakilde bulunmamışken, Meğâzî bölümünde onun 23 rivayetine muallak ve mütabaât şeklinde yer vermiştir.^[9]

[7] Müslim, “Birr ve Sıla”, 96.

[8] Oysa Sahih-i Müslim’in farklı el yazmalarını kullanan Daru’t-Ta’sil baskısında (IV. 462, Kahire 2014) böyle bir bab başlığı bulunmamakta sadece “Bâbun Minhu” denilmektedir.

[9] Bkz: Özdemir, Veysel, “Buhârî’nin Meğâzî Rivayetlerinde Tesâhülünün Olup Olmadığı İle İlgili Değerlendirmeler”, *EKEV Akademi Dergisi*, yıl: 18, sayı: 58, (Kış 2014) s. 450-451.

Mana ile Rivayet ve Metinlerdeki Problemler

Diğer taraftan mana ile rivayetin sonucunda ortaya çıkan *idrâc*, *ziyâde*, *ihtisâr*, *hazf*, *telfîk*, *kalb*, *tashîf*, *tahrîf*, *ravi tasarrufu*, *ihtilâf*, *müşkil*, *te'âruz*, *ızdırâb* gibi temel hadis istılahları, bir taraftan hadis metinlerinde ne denli ihtilafların bulunduğunu, diğer taraftan da onların metinlerde görülen bu tür problemlerden haberdar olduklarını göstermektedir. “Özellikle hadis ve tefsir türü eserlerde rivayetler konu başlığına uygun hale getirilmek için ihtisar, takti ve manen rivayet uygulamalarına maruz kalmaktadır. Böylece zaman, mekân ve insanlar başta olmak üzere metin içinde geçen birçok ögenin ayrıntılarına dair bilgiler hazfedilmektedir. Aynı rivayetin siyer ve tarih kaynaklarındaki tariklerinde ise bu bilgiler önemli olduğu için korunmaktadır.”^[10]

Metin Tenkidi

Rivayetlerin sıhhatini tespit etmekte yahut onların hatalı veya uydurma olduğunu belirlemede başvurulan yöntemlerden birisi de “*Metin Tenkidi*” denilen ameliyedir. Metin tenkidi denildiğinde kast edilen şey, rivayetin *sahih* olup olmadığının ‘metne dayalı ölçü/lerle’ test edilmesi, değerlendirmeye tabi tutulmasıdır. Metin tenkidi konusunda Kur’an’a, sünnete, hadise, akla-mantığa ve tarihe başvurma şeklinde birkaç kriter söz konusudur ve bunların her biri hakkında hayli nitelikli çalışmalar yapılmıştır. Burada önemine binaen Kur’an’a arz yönteminin, başta Hz. Aişe olmak üzere Hz. Ömer, İbn Mes’ud ve İbn Abbas gibi sahabîler ile Ebû Hanife ve Malik gibi imamlar tarafından başarıyla kullanıldığını, ancak isnad sisteminin oturduğu H. III. asırdan itibaren geri planda kaldığını, daha sonraki dönemlerde yeterince kullanılmadığını hatırlatmak isterim. Kur’an’a arz ile kastedilen ise, bir rivayetin, sarîh bir ayete yahut İslam’ın temel ilkelerini veren bir ayete aykırı olmasıdır. Bu çerçevede kişiden kişiye değişen sübjektif değerlendirmeler içereceğinden “Kur’an’ın ruhuna aykırı”, “Kur’an’ın özüne ters” vb. ifadelerle yapılan değerlendirmelere itibar edilemez.

Rivayetlerin metinleşme sürecinde ele alınması gereken bir diğer konu da metin-olgu ilişkisidir. Bu noktada hadisçiler ağırlıklı olarak isnada bakarak metinleri tercih ederken, siyer ve tarihçiler tercihlerini daha çok metin-olgu ilişkisinden hareket ederek yaparlar. Hadisçi isnadsız, isnadı zayıf veya uydurma ihtimali olan bir rivayeti genellikle terk ederken, tarihçi belli bir hadiseyi anlatırken olayın bütününe yansıtılabilmek için ihtiyaç duyduğu böylesi bir rivayeti almakta sakınca görmez.

[10] Apaydın, Mehmet, *Siyer Kronolojisi*, s. 215.

Muhteva Tahlili

Bir hadisin metnini anlamak, her şeyden evvel muhtevasını iyi tahlil etmekle mümkündür. Bu ise sadece hadisteki kelimelerin anlamlarını, metindeki lafızlarını karşılıklarını çözümlenmek demek değildir. Muhteva tahlili yapılırken öncelikle hadis metnindeki dil ve üslup, ifadeler, kavramlar, cümleler, siyâk-sibâk, soru-cevap, karşılıklı konuşmalar, metindeki vurgu ve kurgu gibi metin içi unsurlar ele alınır. Hz. Peygamber'in kelimeler ve kavramlar dünyası dikkate alınarak hadis metnindeki ifadelerin Hz. Peygamber'e ait olup olmadığı, o dönemde ve kültürde o tabirlerin kullanılıp kullanılmadığı burada önem arz etmektedir.

Muhteva tahlili yaparken bir de metin dışı unsurlar söz konusudur. Burada ise her şeyden önce hadisin tarihsel ve toplumsal bağlamının dikkate alınması gerekir. Allah Rasûlü'nün bundan tam on dört asır evvel, Hicaz bölgesinde Arap toplumu içerisinde yaşadığını ve böyle bir bağlamda konuştuğunu bilerek, hadisin ortaya çıktığı tabii-fizikî çevre, tarihî, sosyo-kültürel ve iktisadî çevre iyi tahlil edilmelidir. Zira Allah Rasûlü de, kullandığı kelime ve kavramlardan, dil ve üsluba, dillendirdiği temsillerden teşbihlere varıncaya dek Hicaz Yarımadası'ndaki Arap örfü ve kültüründen, o dönemdeki mevcut şartlardan yararlanmıştı.

Hadisçiler ile Tarihçilerin Tenkit Yöntemlerinin Mukayesesi İsnad Kullanımı

Hadisçiler, Allah Rasûlü'nün sözlerini -mümkün mertebe- lafzen veya aynı içeriği yansıtacak titizlikle manen naklederken, hadis uydurmacılığının başlamasıyla birlikte giderek gelişecek şekilde işittiği hadisin kaynağını/ isnadını da zikrederek nakletmeye özen göstermekteydi. Henüz muttasıl isnad, sıhhat şartları, edâ ve tahammül sîgalarının yeterince gelişmediği ilk iki asırda onlar da, mürsel, muallak ve munkatı haberler, belâğ sîgalarıyla veya meçhul râvîlerden hadisler nakletmekte pek mahzur görmemekteydiler. Hadisçilerin siyer, Meğâzî ve tarih ile ilgili haberlerin naklinde, ahkâma dair hadislerin nakli kadar hassasiyet göstermeyip biraz toleranslı (mütesâhil) davrandıkları bilinmektedir.

Olayları veya savaşları anlatırken, metin ve hikâye bütünlüğünü öncelemeleri nedeniyle tarihçilerin kullandığı isnadların, hadisçilerin standartlarına uymadığı, rivayetleri naklediş şekillerinin hadisçiler kadar titiz olmadıkları gibi sebeplerle hadisçiler, ortaya koydukları cerh-tadil sistemiyle siret yazarlarını ve kullandıkları malzemeleri sert bir şekilde eleştirmişlerdir. Nitekim Ahmed b. Hanbel'in «Şu üç çeşit kitapların asılları yoktur: Tefsir, Meğâzî ve Melâhim» şeklindeki meşhur değerlendirmesi, bu üç alana dair rivayetlerin

adalet sahibi ravilerden oluşan sahih isnadlardan yoksun olması şeklinde anlaşılmaktadır.^[11]

Telfik Yöntemi

Tedvin öncesinde ve esnasında rivayetleri derlemeye çalışanlar, aynı savaşı birkaç tanıktan dinlemekteydi. Bazıları kimden ne duymuşsa onu naklederken, bazıları da birkaç kaynaktan işittiği bilgileri tek bir metin haline getirerek nakletme gibi “*telfik*” denilen bir yöntem izlemekteydi. Aslında konunun içeriğini yansıtmak bakımından daha pratik olan telfik yöntemi, her bir ayrıntı için tüm haberlerin isnatlarını tek tek zikrederek konuyu fazla uzatmamayı, konu bütünlüğünü detaylarla bozmamayı amaçlamaktaydı.^[12] Kimisi naklettiği hadiseyi kimlerden işittiğini belirtmeksizin anlatırken, kimi haber kaynaklarını zikrederek naklediyordu. Yine kimisi bir olaydaki detayları dahi ihmal etmezken, kimi sadece olayı ana hatlarıyla anlatmayı yeğliyordu. Nitekim Vâkıdî, tam 27 şahıstan dinlediği Hendek Gazvesi’ni telfik yaparak tek metin olarak nakletmiştir.^[13]

Anlatılan bilgiler abluka, hicret, savaş sahneleri vb. olunca, bazen üsluba abartılar, olağanüstülükler, gizemler de katılabiliyordu. Anlatılar, nesilden nesile aktarılırken, bilerek ya da bilmeyerek yer ve şahıs isimlerinde karıştırmalar, sıradan hadiseleri sıra dışı haline çevirmeler, beşerî bir ihbarı, ilahî bir ihbara dönüştürme^[14] gibi içerikte ciddi değişiklikler, gelişmeler ve genleşmeler olabilmekteydi.^[15] Henüz ne şifahî nakillerde, ne de bu erken dönem Sîret ve Meğâzî rivayetlerinde herkesçe kabul görmüş, takip edilmiş müşterek bir yöntem de yoktu.

Hadisçiler de, ihtiyaç duydukları bazı konuları tarihçilerden ve üstelik onların telfik yöntemleriyle nakledebilmekteydiler. Mesela, ‘Urve b. ez-Zubeyr, Saîd b. el-Müseyyib, ‘Alkame b. Vakkâs ve ‘Ubeydullah b. ‘Utbe b. Mes’ud’dan her biri Hz. ‘Aîşe’den İfk hadisini rivayet etmişler, hadisi onlardan alan İbn Şihâb ise şöyle demişti: “Onlardan her biri bana Hz. ‘Aîşe hadisinin bir kısmını haber verdi. Bazısı, bazılarından daha iyi bellemiş, daha sağlam

[11] el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi’ li Ahlâki’r-Ravi ve’l-Vâi*, II. 162; Sehâvî, *el-Mekâsıdu’l-Hasene*, I. 249.

[12] Nitekim talebeleri Vâkıdî’den haberleri telfik yaparak değil de, her rivayeti kendi isnadlarıyla nakletmesini istediklerinde, o bir hafta sonra Uhud Savaşı’nı 20 cilt halinde yazıp getirince, öncesine razı oldular. Zehebî, *Siyeru ‘A’lâmi’n-Nubelâ*, IX. 460.

[13] Vâkıdî, *Meğâzî*, II. 441 vd.

[14] Bu konuda birçok örnek ve çok başarılı bir tahlil için bkz: Hatiboğlu, Mehmed Said, *Hizmet Peygamber ve Kur’an Dışı Vahy*, Ankara-2009, OTTO Yay.

[15] Bu konuda bkz: Öz, Şaban, *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri*, İstanbul-2008, İSAR Vakfı Yay.

hikâye etmişti. Ben her birinin Hz. ‘Aişe’den rivayet ettiği hadisi onlardan belledim, bazısının hadisi, diğerininkini tasdik ediyordu...”^[16]

Yine Urve’nin, el-Misver b. Mahreme ile Mervân b. el-Hakem’den dinleyip “Her birinin rivayeti, diğerininkini tasdik ediyordu” diyerek naklettiği Hudeybiye Musalahası’nı anlatan rivayeti de böyledir.^[17] Mana ile rivayetin tipik bir örneğini teşkil eden telfikin bu tarzı, ravilerin hepsinin adalet ve zabt yönünden sika olması halinde caiz görülmüşse de, Kâdî İyâz’ın buna karşı çıktığı ve “Hadisin her şeyhten ayrı ayrı rivayet edilmesi gerekirdi” dediği nakledilmektedir.^[18]

Rical Tenkidi

Hadisçiler isnad ve cerh-tadil sistemini geliştirdikten sonra ilerleyen asırlarda raviler ve rical hakkında birçok değerlendirme yapmışlar ve o dönemlerde rivayet malzemesiyle ilgilenen hemen herkes hakkında raporlar sunmuşlardır. Burada gözden kaçan bir hususa da işaret etmek isterim. Hadis tenkitçileri, ravileri değerlendirirken onların naklettiği rivayetlerde hata yapıp yapmadıklarına bakmaktaydılar. Şahsen yakından tanıdıkları halde hatalı nakilleri sebebiyle cerh ettiği raviler olduğu gibi, hiç tanımadıkları halde hatasız nakilleri sebebiyle tadil ettikleri raviler de vardı. Bunun birçok örneğini İbn Ebî Hâtim er-Râzî’nin *el-Cerh ve’t-Ta’dîl* adlı eserinde baba-oğul arasındaki diyaloglarda görmek mümkündür.

Seyf b. Ömer gibi bazı kaynak râvîler, İbn İshâk ve Vâkîdî gibi musannifler, bazı hadis tenkitçileri tarafından cerh edilmiş kimselerdir. Ancak hadisçilerin cerh ve ta’dil konusunda oldukça farklı değerlendirmeler yapmaları, bu hususta ciddi bir subjektifliğin olduğunu göstermektedir. Bazı tahkik ve tahrir çalışmalarında görülenin aksine, münekkit hadis âlimleri İbn İshâk ve Vâkîdî gibi âlimler hakkında genel bir cerh ortaya koymamışlar, aksine siret, Meğâzî ve tarihle ilgili haberlerde onlara karşı toleranslı yaklaşmışlardır. Sözelimi İbn İshâk hakkında olumlu görüş bildirenler olduğu gibi, birçok hadisçi tarafından da cerh edilmiştir. İmam Mâlik ve başkaları -haklı ya da haksız- çeşitli gerekçelerle onu oldukça sert bir şekilde eleştirmişler-

[16] Buhârî, “Şehâdât”, 15, III. 154; Abdurrazzak, *Musannef*, V. 410-9.

[17] Bkz: Buhârî, “Şurût”, 15, III. 178; İbn İshâk-İbn Hişâm, *Sîre*, II. 308-315.

[18] Şüphesiz bu telfik yöntemi, farklı anlatıları derleyen ravi için bir kolaylık ise de, her bir kaynağın naklettiği kimi detayların yitirilmesi gibi bir riski de taşımaktadır. Zira her kaynağın dikkatini ya da ilgisini çeken nüanslar, belki de fotoğrafın tamamının elde edilmesi bakımından önemliydi. Oysa bu telfik metni, o rivayetleri derleyen kişinin öncelediği ve önemseydiği temaları yansıtmaktaydı. Bu nedenledir ki, bu tür rivayetlerin yeniden tüm detaylarıyla görülebilmesi açısından tek tek her kaynaktan gelen rivayetlerin yeniden derlenmesi, diğer bir tabirle “metin inşası” gerekmektedir. Bugün birçok yeni kaynağın neşredilmiş olması bize bu ayrıntıların tespit edilmesi imkânını vermektedir.

dir. Mâlik gibi ona “Deccâl” diyecek kadar ileri gidenler olduğu gibi, onu “Hadiste müminlerin emiri” olarak görenler de çıkmıştır.^[19] Aynı durum Vâkîdî için de geçerlidir. Onu yalancılıkla, yalan isnad ve hadis uydurmakla suçlayanlar olduğu gibi, “Hadiste müminlerin emiri” olarak görenler de çıkmıştır.^[20] Nitekim bu cerh sebebiyledir ki, İbn Mace hariç, Kütüb-i Sitte ashabı Vâkîdî’den hadis nakletmemiştir. “Münekkitlerin görüşlerinden anlaşılan, Vâkîdî’nin hadis konusunda güvenilir bir ilmi kişiliğe sahip olduğudur. Bununla beraber, bir iki kişi hariç onun Meğâzî/Ahbar rivayetleri hakkında olumsuz görüş bildiren yoktur. Nitekim onun hakkında Zehebî (ö. 748/1347), “Hafızdır, ilim toplayanlardandır, hadisi sağlam değildir, meğâzî ve siyerde reistir” der.^[21] “Zayıf bir ravi olduğunda ittifak edilmesine rağmen, ilim dağıcıklarından biridir... Pek çok kişiden ilim elde etti, ancak sağlam bilgiyi zayıflarla, değerli olanları değersiz şeylerle karıştırdı ve âlimler onu terk ettiler. Yine de meğâzî ve sahabe günleri ve haberleri gibi konularda ondan müstağni kalınmaz... Vâkîdî’nin (hadiste) zayıf olduğu şeklinde genel bir kabul vardır, ancak meğâzî ve tarihe dair rivayetlerde ona ihtiyaç duyulur...”^[22] Zehebî’nin bu değerlendirmelerinden de anlaşılmaktadır ki Vâkîdî, hadisçilerce bir hadis ravisi olarak güvenilir sayılmamakta ancak onun meğâzî, siyer ve tarih gibi konulardaki yeterliliği kabul edilmektedir. Dolayısıyla “Tefsir, Meğâzî ve Melâhim rivayetlerinin asıllarının olmadığı düşüncesi” ve “İlminin genişliğine rağmen Vâkîdî metruktür” vb. cerh şablonuyla onların kıymetli eserlerini ve bütün rivayetlerini hiçe sayan anlayış, özellikle hadislerin tedvin-tasnif devri ve isnad tarihi ile ilgili yapılan modern çalışmalar göz önünde bulundurulduğunda fazla ciddiye alınmamalıdır.

İsnad ve Metin Tenkidi

Bu nedenledir ki siret malzemesini sadece hadislerin cerh-tadil ve isnad tenkidi kriterlerine göre değerlendirmeye kalkışmak, mevcut malzemenin birçoğunun devre dışı bırakılması anlamına gelecek ve neticede bu alanda yeri başka türlü doldurulamayacak ciddi bir boşluk doğacaktır. Şu halde siret rivayetlerini, Ehl-i Hadis’in isnad sistemi ve cerh-tadil kriterleriyle değerlendirmek, çok isabetli bir yol olmayacaktır.

Meseleye modern döneme damgasını vuran metin tenkidiyle yaklaşılması halinde de yine birçok rivayetin tasfiye edilmesi gibi bir sonuç çıkacaktır. Elbette birbirleriyle çelişen, daha güçlü argümanlarla ters düşen rivayetlerde

[19] Bkz: Öz, a.g.e., s. 223-233.

[20] A.g.e., s. 305-306.

[21] Bkz: Öz, a.g.e., s. 307, Zehebî, *Tezkiratu'l-Huffâz*, I. 348’den naklen.

[22] Zehebî, *Siyerü A'lâmi'n-nübelâ*, IX, 454, 469.

isnad ve metin tenkidi gibi bilimsel değerlendirmeler göz ardı edilmemelidir. Ancak bu noktada siret yazarlarının hedef ve yöntemlerini dikkate alan, kullandıkları malzemenin niteliğini bilen ve bütün bunlar doğrultusunda sireti kendine özgü yapısı, kriterleri ve yöntemi ile dengeli bir yaklaşım içerisinde değerlendirmek en makul sonucu verecektir.

Taktî Yöntemi

Özellikle Sünen, Âsâr ve Muvatta türü eserlerde öncelik, fikhî, itikadî ve ahlakî bir mesajı yansıtmak olduğundan, çoğu zaman o babda ihtiyaç duyulan nebevî ifadenin “taktî” edilerek yani kesilerek nakledilmesi yeterli görülmekteydi. Söz gelimi, hicret rivayetini Buhârî ve Müslim uzun uzadıya naklederken, Sünen’lerde hicret rivayetinden sadece birkaç kısa pasaj nakledilmiştir. Bu şekilde ilgili kısmın rivayet edilmesi de birçok defa hadisin sebab-i vürudunu bile zikretmeksizin ve bağlamından kopartılarak nakledilmesini beraberinde getirmekteydi. Bu durum konularına göre değil de, her bir sahabiden gelen rivayetleri sıralayan Müsned ve Mu’cem türü eserlerde daha da anlaşılabilir hale gelebilmekteydi. Bağlamından koparılan bu ifadelerin anlaşılabilmesi için de o hadisin tüm versiyonlarını hatta o konuda gelen tüm rivayetleri bir araya getirip çözmeye çalışmak gerekmektedir. Oysa bu durum, bir hadiseyi aktarırken zaten onun bağlamını, arkaplanını, zaman ve mekânını tespit eden, gerekli birçok detay bilgileri sunan siret kaynaklarından çok daha rahat bir şekilde elde edilebilmektedir. Zira Sîret ve Meğâzî türü eserlerin gayesi ise, okuyucuları, Hz. Peygamber’in genel olarak hayatı ve özel olarak da savaşları hakkında bilgilendirmektir. Tarihçi, tarihî bir hadise ile ilgili güvendiği belli şeylerden ve başkalarından dinlediği birçok anlatımı cem ederek, ya da kendince uygun bir sıralama ile nakletmek suretiyle okuyucuyu bilgilendirmeyi amaçlamaktadır. Yöntemleri ve amaçları gereği tarihçilerin, elde ettikleri bilginin sıhhati, kaynağı ve isnadı bakımından Hadisçilerde olduğu kadar titizlik gösterdikleri söylenemez.

Siyer ve Kronoloji

Yine tasnif tarzları değişik olduğu için, tarihçiler çalışmalarını kronolojik olarak tertip etmişlerdir. Bu ise bilhassa nasih-mensuh konusunda ve hadisin bağlamını bilme hususunda oldukça yararlı ve yardımcı olmaktadır. Son yıllarda telif edilen *Fıkhü’s-Sîre* türü çalışmalar, bu konuda olumlu adımlardır. Benzer çalışmaların *Fıkhü’l-Hadîs* ve *Fıkhü’s-Sunne* sahalalarında da yapılması gerekmektedir. Bu çalışmalarda, Sîret ve Tarih kaynaklarının da kullanılması, birçok konunun daha sağlıklı bir şekilde anlaşılmasını sağlayacaktır.

Ortak Rivayet Malzemesi

İki grubun hedeflerinin ve ilgilerinin farklı oluşu, kullandıkları yöntemlerin ve bunun sonucunda seçtikleri malzemenin de farklı olmasına yol açmaktaydı. Ancak, her iki grubun da ilgi alanı Hz. Peygamber olunca, ortak malzemeler hayli fazlaydı. Dolayısıyla Vâkıdî’de yer alıp da, Ahmed b. Hanbel’in Musned’inde bulunmayan hadis çok azdır. Çünkü hem konular, hem de rivayet malzemesi büyük oranda kesişmektedir.

Rivayetler ve Tarafgirlik

Hadisçilerin tasniflerinde gerek Ehl-i Rey gibi fıkıh ekollerine, gerekse Kaderiye, Mutezile, Havâric ve Murcie gibi çeşitli kelimâ mezheplere ya da fırkalara cevaplar verme, onlara karşı kendilerini savunma, onları rivayetlerle zemmetme gibi temayüller dikkat çekmektedir. Bu tavırlar, Dârimî ve İbn Mâce’nin eserlerinin Mukaddime’lerinde ve Ebû Dâvud’un Kitabı’s-Sünne’sinde açıkça görülmekte, bazılarında müstakil kitaplara/bölgümlere konu olurken, bazılarında ise belli bablar halinde verilmektedir. Bu Mukaddime’lerde ele alınan konulara, atılan başlıklara ve altında nakledilen rivayetlere bakıldığında adı geçen imamların belli çevrelere cevap verme, itiraz etme, çok tartışılan bazı konularda hadisçilerin ideolojik ve itikadî görüşlerini yansıtmaya gibi çok bariz hedefler gözettikleri görülür.

Oysa Sîret ve Meğâzî türü eserlerde böyle bir ahkâm ve akâid endişesi taşınmadığı için, savunma veya cevap verme gayreti de görülmez. Ancak bu tür eserlerde de, kısmen Ehl-i Beyt, Emevî veya Abbâsî hânedânlarının^[23] veya belli kabilelerin öne çıkartılmasının müspet ya da menfi tesirleri görülebilir. Mesela kimi ravilerin kendi ecdadı veya kabilesi hakkında gelen olumsuz bazı bilgileri metinden çıkarması yahut isim ve içerikte birtakım değişiklikler yapıldığı görülebilmektedir.^[24] Benzer bir tavır, az da olsa rivayet metinlerinde yer alan bazı problemlilerde tasarruflarda bulunan hadisçilerde de görülmektedir. Tarihçilerde de görülen bu durum, “Ravi tasarrufu” dediğimiz metne müdahale türüne girmektedir.^[25]

Siyer Kitaplarının Birkaç Özelliği

- Arap’ın şiir ve edebiyatla sıcak ilgisi sebebiyle, çeşitli hadiseler hakkında söylenmiş olan sayfalarca uzunlukta şiirsel anlatımlar hayli yer tutmaktadır.

[23] Örnek bir makale için bkz: Azimli, Mehmet, “Sîret Yazıcılığında Abbas Portresinin Oluşumuna Abbasilerin Etkisi”, *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, 2010-2011, cilt: 1, sayı: 1, s. 27-42.

[24] Bkz: Öz, a.g.e., s. 54-58.

[25] Bu konuda geniş bilgi ve örnekler için bkz: Erul, Bünyamin, “Tasarrufâtü’r-Ruvât fî Mutûni’l-Merviyât”, (Arapça) *A.Ü.İ.F. Dergisi*, XLI, s. 173-212.

Özellikle İbn İshâk ve İbn Hişâm'da bu türden çok şiir nakledilmektedir. Bu şiirlerden bazılarının cinler ve kâhinler tarafından inşad edildiği belirtilmektedir. Ancak bu şiirlerin sıhhati ve edebi değeri de öteden beri tartışıl原因en hususlar arasındadır.

- Hadiselerin naklinde azımsanmayacak kadar abartılı anlatımlar, olağanüstülükler göze çarpar. Bilhassa teberrük ve mucizelere ait pek çok rivayete yer verilmektedir. Mesela tarihçiler ile hadisçilerin Hz. Peygamber'in hicretini anlatan rivayetleri incelendiğinde, tarihçilerin rivayetlerinde mucizevi anlatımlar daha fazladır.^[26] Bu konuda şu örnek de benzer bir durumun altını çizmektedir:

Allah Rasulü bir gazve dönüşü ağaçlık bir bölgede istirahatete çekilmiş, kılıcını da bir ağaca asmış ve uykuya dalmıştı. O esnada bir adam gelmiş, O'nun kılıcını alıp çekmiş ve "Seni benden kim kurtaracak?" demişti. Hz. Peygamber (hiç tereddüt etmeden): "Allah" cevabını verince kılıç adamın elinden düşüvermişti.^[27] Adı Gavres ya da Du'sûr olarak geçen bu şahsın kılıcı nasıl bıraktığı kaynaklarda farklı anlatılmaktadır. Tarih kaynaklarında adamın bir an ellerinin titreyip kılıcı düşürdüğü yahut Cebrâil'in gelip adamın göğsüne vurmasıyla düşürdüğü anlatılırken^[28]; hadis kaynaklarından Buhârî, Müslim ve Ahmed b. Hanbel'deki bazı rivayetlerde, oradaki sahabilerin adamı açıkça tehdit ettikleri ve adamın bundan dolayı kılıcını bıraktığı anlatılmaktadır.^[29]

Hız. Peygamber'in sünnetli doğduğuna dair gelen rivayetler de böyledir. Bir rivayet, Hız. Peygamber'in sünnetli ve göbeği kesik olarak doğduğunu,^[30] başka bir rivayet ise, sütannesi Halime'nin yanındayken kalbini yarmaya gelen melekler tarafından hatta Cibril tarafından sünnet edildiğini bildirmektedir.^[31] Üçüncü bir rivayette ise, dedesi Abdulmuttalib O'nu doğumunun yedinci günü bir ziyafet vererek sünnet ettirdiği ve Muhammed ismini verdiği nakledilmiştir.^[32]

[26] Bkz: İstemi, Fuat, *Hicret Bağlamında Tarih ve Hadis Metodolojileri*, s. 172-206. Ankara Okulu Yay., Ankara-2017.

[27] Buhârî, *Meğâzi* 32.

[28] Vâkıdî, I. 195-196; İbn Sa'd, *Tabakât*, II. 34.

[29] Buhârî, *Meğâzi* 32; Müslim, *Cumua* 311; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III. 364; İbn Sa'd, *Tabakât*, II. 61.

[30] İbn Sa'd, *Tabakât*, I. 103; Ebû Nuaym, *Delâil*, I. 191-2, no: 91-2; Beyhakî, *Delâil*, I. 114; İbnü'l-Kayyim, *Zâdu'l-Maâd*, I. 81.

[31] Bkz: İbnü'l-Kayyim, *a.g.e.*, I. 81; Ebû Nuaym, *a.g.e.*, I. 193, no: 93'te sünneti yapan Cibril'dir!

[32] Musned olmakla birlikte garîb bir rivayet olan bu haberin değerlendirmesi için bkz: İbnü'l-Kayyim, *a.g.e.*, I. 82; *İbnü'l-Esir*, *Usdu'l-Ğâbe*, I. 21.

Şunu da belirtmeliyiz ki, bu tür abartılı, olağanüstü durumları anlatan rivayetler, sadece siyer ve tarih kitaplarında değil, birçok hadis kitabında da bulunabilmektedir. Mesela Hz. Peygamber'in ayı ikiye yarması (inşikâk-i kamer) hakkında İbn İshâk (v.151), İbn Hişâm (v.213), İbn Sa'd (v.230), Belazurî (v.279), Taberî (v.310)'de tek bir bilgi yoktur. Bu konuyla ilgili rivayetler daha çok hadis kaynaklarında yer almaktadır.^[33] Böylesi rivayetler, kısmen yer aldıkları Kütüb-i Sitte sonrası dönemde, sıhhat şartlarını hafifleten Taberânî'nin Mu'cem'leri, Hâkim'in Müstedrek'i vb. kitaplarda yahut daha sonraları tasnif edilen delâil, şemâil ve hasâis türü kitaplarda çok daha fazladır. Söz gelimi Hâkim (ö. 405/1014), Rahip Bahîrâ rivayetini *Müstedrek* adlı eserinde zikretmiş ve "Bu, Buhârî (ö. 256/870) ve Müslim'in (ö. 261/875) şartlarına göre sahih bir hadistir ama onlar bunu rivayet etmemişlerdir" demiştir. Ancak Zehebî (ö. 748/1348) *Telhîs*'inde "Ben onun uydurma olduğunu, diğer bazı rivayetlerin ise batıl olduğunu sanıyorum" demekten çekinmemiştir.^[34] Zehebî *Târîhu'l-İslam* adlı eserinde ise bu olay için attığı başlıkta "in sahha=şayet sahihse" kaydını koyarak, rivayete karşı güvensizliğini ifade etmiştir.^[35]

- Kur'an'dan inen ayetlere, iniş sebeplerine de sıkça rastlanmaktadır. İbn İshâk ve İbn Hişâm'da bunun yüzlerce örneği görülür. Bu kaynaklarda oldukça güçlü bir Siret-Tefsir ilişkisi göze çarpmaktadır ve konuyla ilgili ilmi çalışmalar yapılabilir. Oysa İbn İshâk ve Vâkıdî gibi tarihçilerin bazı ayetlerin nüzulü hakkında verdikleri bazı rivayetler, ne hadisçiler, ne de tefsirciler tarafından kabul edilmiştir.

- Siyer ve tarih kitaplarında, hadis kaynaklarında görülmeyen birçok tafsilât, isim listeleri, yolculuklara dair yol güzergâhları vb. çok detaylı malumatın verildiği görülür. İbn İshâk ve İbn Hişâm'da görülen ilk Müslümanların, hicret edenlerin, bey'at edenlerin, müellefe-i kulubun listeleri ile Vâkıdî'de görülen Veda Haccı'nın Hz. Peygamber'in gün gün, öğün öğün nereye ulaştığı, nerede gecelediği detaylarının muntazaman verilmesi böyledir. Şüphesiz bu detaylar Hadis kaynaklarındaki rivayetlerde görülen boşlukları doldurmaktadır. Veda Haccı'nın en geniş anlatımı olan Müslim'deki Cabir hadisinde^[36] Hz. Peygamber'in Medine'den çıkıp, ertesi günü Zu'l-Huleyfe'de kaldığının belirtilmesinden sonra, tam bir haftalık yolculuk atlanmakta ve Mekke'ye girişinin hemen öncesinden anlatıma devam edilmektedir. Bu nedenledir ki gece-gündüz on binlerce sahabe ile yapılan bu bir haftalık yolculukta varit olan hadisler ve sünnetlerden maalesef yeterince haberdar değiliz.

[33] Bkz: Azimli, *Siyeri Farklı Okumak*, 24, 156.

[34] Hakim, *Müstedrek*, II. 615-6.

[35] Zehebî, *Târîhu'l-İslam*, I. 55.

[36] Müslim, "Hacc", 147.

Hadisçiler zaman zaman muhtemel mahzurlarını dikkate alarak naklettikleri rivayetlerde “Fulan” diyerek kendilerinden bahsedilen bazı isimlerle, bazı cümleleri hafifederek gizlemeyi tercih ederler. Tarihçinin böyle bir endişesi yok ise de, zaman zaman siyer ve tarih kitaplarında da benzer durumlar görülebilmektedir.

Öte taraftan Tabakât kitaplarında, basitçe belli bir yöntem olsa da, biyografisi verilen şahıs hakkında elde edilen bilgiler, âdeti bir araştırma için hazırlanan fişlemede olduğu gibi gelişi güzel sıralanmaktadır. Bilhassa sahabe biyografilerinin çoğu, sınırlı rivayetlerin verdiği dağınık ve yetersiz malzemelerden oluşmaktadır. Bu sahada yazılan eserlerdeki nakillerden sadra şifa verecek malumatı toparlamak çoğu zaman mümkün olmamaktadır. Konuyla ilgili en geniş malumatı aktaran kaynağımız Şam bölgesi meşhurları hakkında İbn Asâkir’in telif ettiği seksen ciltlik *Târîhu Medîneti Dimâşk*’tır. Sahabe olup olmadığı ihtilafı olanlar, naklettiği bir merfu hadis sebebiyle sahabe sayılanlar, isimleri-nesepleri karıştırılanlar bu alanın önemli problemlerini oluşturmaktadır.

Teorik olarak siret yazıcılığında da en birincil kaynak Kur’an olarak kabul edilmektedir. Erken dönem Siret ve Meğâzî kaynaklarına bakıldığında konularla ilgili birçok ayetlere yer verilmiştir. Ancak özellikle son dönem çalışmalarında bu durum değişmiş, asırlardır nakledile gelen rivayetler, ayetleri geri plana itebilmiştir. Mesela, Bedir Savaşı’na çıkış öncesi yapılan tartışmalardan bahseden Enfal Suresi 5-8. ayetler ile Uhud’daki kaçıışı ve dağılışı dile getiren Al-i İmran 152-3. ayetlerin genellikle göz ardı edildiği görülmüştür.

Bir başka husus da, bir konuda gelen farklı anlatımlarda tercih unsurlarımız veya kriterlerimiz ne olmalıdır? İsnad mı? Metin mi? Kaynak ya da otorite mi? Makbul olan mı? Yoksa makul olan mı? Bu konuda şu hâdise, iyi bir örnek olsa gerektir.

Bazı rivayetlerden öğreniyoruz ki, Hz. Peygamber, henüz ilk vahiyleri almazdan önce gaipten duyduğu seslerin ve görmüş olduğu görüntülerin şeytanların, cinlerin bir tasallutu olabileceğinden korkmuş, en fazla nefret ettiği mecnun veya kâhin durumuna düşmektense^[37] intihar etmeyi aklından geçirmişti. Bazı kaynaklarımızda, Hz. Peygamber’e inen ilk vahiylerden sonra, bir süre (birkaç gün veya hafta) vahyin kesilmesi sebebiyle, O’nun, yüksek tepelere çıkıp defalarca kendisini aşağı atmak suretiyle intihar teşebbüslerinde bulunduğu, ancak tam atacağı sırada Cibril’in ona gözükerek “Ey Muhammed! Sen gerçekten Allah Rasulü’sün!” demesi üzerine sakinleştiği

[37] Bkz: Ahmed, *Musned*, I. 312; İbn Sa’d, *Tabakât*, I. 194-5.

anlatılmaktadır.^[38] Fakat biz onun intihar etmek için dağlara çıktığına hiç ihtimal vermiyoruz. Nitekim Buhârî, Zührî'den (ö. 124/741) gelen ve maktu olan Ma'mer b. Râşid'in (ö. 153/770) rivayetine has bu ziyadeyi buraya ilave etmiştir.^[39] Bu kısmı Buhârî, *Bed'u'l-Vahy*'de zikretmediği gibi, onu Müslim (ö. 261/875) de zikretmemektedir.^[40]

Oysa “Bunun üzerine ben kendimi dağın doruğundan atmayı *aklımdan geçirdim* ki...” şeklindeki “Taberî'nin (ö. 310/922) naklettiği rivayet daha makul ve de gerçekçidir.^[41] Şu halde Taberî'deki rivayette görüldüğü gibi hadise, yalnızca bir anlık bir düşünce (hemm)den ibarettir. Bu bir anlık düşüncenin, raviler tarafından abartılarak bir realiteye dönüştürüldüğünü sanıyoruz.

İlahî İhbar-Beşerî İhbar İhtilafı

Her iki alanın kaynaklarındaki rivayetlerde görülen bir başka problem de her hangi bir olay ile ilgili haberin ilahî mi yoksa beşerî ihbar ile mi geldiğine dair farklı anlatımlardır. Mesela Bi'r-i Ma'ûne Vakasında Hz. Peygamber'in İslam'ı anlatmak üzere gönderdiği davetçilerin pusuya düşürülerek öldürüldükleri haberi, tarih kaynaklarında o sahabelerden Amr tarafından Hz. Peygamber'e haber verilirken;^[42] Buhârî ve Müslim rivayetlerinde^[43] bizzat Cibrîl'in gelip haber verdiği hatta bu hususta ayet indiği ancak sonradan nesh edildiği şeklinde nakledilmektedir.^[44]

Keza bazı rivayetlerde müşriklerin Hz. Peygamber'i öldüreceklerini haber veren Yüce Allah iken,^[45] bazı rivayetlerde Cibrîl,^[46] bazılarında ise Peygamberimizin dedesi Abdulmuttalib'in kardeşi Ebû Sayfî'nin kızı Rukayka'dır.^[47]

Diğer Kültürlerden Rivayet

Bir diğer husus da, hadisçiler İsrailiyyât ve Ehl-i Kitap'dan nakilde daha rezervli hareket ederken, tarihçilerin böyle bir kaygısı olmamış, gerek İsrâiliyyât ile meşhur Vehb b. Munebbih gibi ravilerden, gerekse gayr-i müslimlerden nakletmekte bir beis görmemişlerdir. Nitekim İbn İshâk'ın, Eyyâmu'l-Arab'ın

[38] Bkz: Abdurrazzak, *Musannef*, V. 323, no: 9719; Buhârî, “Ta'bir”, 1, VIII. 68.

[39] Bkz: İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, XII. 376.

[40] Bkz: Müslim, “İman”, 252-5, I. 139-143.

[41] Bkz: Taberî, *Tarih*, II. 298-9.

[42] Bkz: İbn Hişâm, *Sîre*, II. 185-186; Taberî, *Târîh*, I. 1444; Vâkıdî, *Meğâzi*, I. 351-352; İbn Sa'd, *Tabakât*, IV. 248.

[43] Buhârî, “Cihâd”, 9; “Meğâzi”, 29; Müslim, “Mesâcid”, 297.

[44] Bkz: Hatiboğlu, *a.g.e.*, s. 108-110.

[45] Bkz: Abdurrazzak, *Musannef*, V. 384.

[46] İbn Hişâm, *Sîre*, I. 482.

[47] Bkz: İbn Sa'd, *Tabakât*, X. 52, 212.

devamı niteliğindeki tarihi gerçekliği son derece şüpheli kıssalara, İsrâîliyyât türü bilgilere ve konuları cazip kılmak için pek çok asılsız şiire yer vermesi nedeniyle hadisçilerin tenkitlerine maruz kaldığı bilinmektedir.

Güvenilirlik Sorunu

Bu arada, hadis kaynaklarının mı, yoksa salt tarih kitaplarının mı daha güvenilir olduğu konusu da tartışılmaktadır. Bu noktadaki geleneksel tavır birincisinin lehine olsa da, son zamanlarda salt tarihe hadisten daha çok güven duyan ilim adamları da olmuştur. Evvela, bu ilimlerin de temelde rivayet ilimlerine dayandıklarını unutmamak gerekiyor. Onlar, tipik bir hadisçi gibi isnadı esas almak yerine, metni, diğer bir ifadeyle muhtevayı esas alıyorlar ve isnaddaki zafiyetleri, kusurları pek fazla önemsemeyen ellerindeki muhtevayı naklediyorlar. Onlarda herhangi bir hadisçinin hassasiyeti olmayacağı için, isnad ve metinlerde fazla tasarruf yapmadan, kendisine ulaşan muhtevayı aynen nakletmeleri bazen bizim için bir avantaj olabilir.

Rivayetin Zâtî Değeri

Bu hususta, hem Hadis, hem de Siyer ve Tarih kaynaklarından birlikte yararlanılmalı, eserlerin karizmalarıyla, imamların otoriteleri, “rivayet” denilen veriye kendi isnad veya metinden ayrı belli bir değer katmamalıdır diye düşünüyorum. Mesela, Abdurrezzak (ö. 211) veya İbn Ebi Şeybe’deki (ö. 235) Meğâzî ve Tarih bölümlerindeki bir rivayet, Musannef’te sıradan, herhangi bir rivayet iken, Buhârî veya Müslim tarafından oralardan aynen iktibas edilmişse çok daha farklı bir değer taşıyabilmekte, “sahih” ve “muttefakun aleyh” olarak tavsif edilmekte ve tartışılmaz bir delil haline dönüşmektedir. Oysa belirleyici olan, bir rivayetin hangi kaynakta yer aldığı değil, “zâtî değeri” olmalıdır.

Sonuç Yerine

Hadisçiler ile tarihçilerin tenkit yöntemlerini kısmen karşılaştırmaya çalıştığımız bu sunumumuzda iki kesimin ortak yönleri kadar ayrıldıkları yönlerinin bulunduğunu göstermeye çalıştık. İslam’ın ilk asrında rivayetler üzerinden birlikte hareket eden bu iki alan, H. II. asırda birçok yönden benzerliklerle birlikte bağımsız hale gelmeye başlamış, H. III. asırda hadis ilmindeki gelişmeler neticesinde iyice birbirinden ayrılmış ve farklılaşmıştır. Daha sonraki asırlarda bazı hadisçilerin tesahüllerinin yanı sıra, Delâil, Fezâil, Şemâil, Menâkıb, Hasâis ve Hilye türü eserlerle siyer rivayetlerine doğru tekrar yaklaşmıştır. İlerleyen asırlarda ise Zehebî (ö. 748) ve İbn Kesîr (ö. 774) gibi hem hadisçi hem de tarihçi yazarlar ortaya çıkmış ve iki ilmin birikimini eserlerine yansıtmaya çalışmışlardır.

Rivayet Algısı

Siyer ve hadis kaynaklarının ortak malzemesi rivayetler olunca her şeyden evvel sağlıklı bir “rivayet algısı”na ihtiyaç duyulmaktadır. Zira ister Hz. Peygamber’den, isterse sahabe veya sonraki nesillerden gelen isnadlı veya isnadsız, sahih ya da zayıf her bir rivayetin neticede bir nispet olduğunu, bunun kesinlik iddiası olmayan bir argüman olduğunu, ancak yeterli inceleme ve araştırmadan sonra doğru veya yararlı olabileceği ihtimaliyle nakledildiği bilinci içerisinde olunmalıdır. Bu hususta özellikle “hadis”in, doğrudan Hz. Peygamber’den iştirilmiş ve tartışılmaz dini bir nass şeklinde anlaşılması, birçok konuyu yazarken müellifleri zora sokmuştur. Yine “Muteber kaynak”, “Sahih isnad” vb. ön kabuller de en azından eldeki malzemeyi ciddi anlamda sınırlandırmıştır. Aynı konuda mevcut farklı anlatımlar içerisinde belli tercihler yaparken, elbette çeşitli kriterler kullanılacaktır. Ancak malzeme, neticede bir rivayet olunca, sıhhati konusunda kesin bir hüküm verme imkânımız olmayacaktır. Bu nedenledir ki rivayetleri kabul ya da red ederken her zaman temkinli bir dil kullanılmalı, alınanın kesin doğru, terk edilenin ise kesin yanlış olduğu gibi bir yaklaşım sergilenmemelidir.

Peygamber Anlayışı

Hz. Peygamber’in vefatından itibaren, her asırda birçok inanç, kültür ve medeniyetlerle karşılaşan Müslümanların, sahabe asrından uzaklaştıkça Kur’ânî bir Peygamber anlayışından da uzaklaştıkları malumdur. İster Rahmet Elçisi’ne olan aşk, muhabbet ve hasret sebebiyle olsun, isterse farklı din ve kültürlerden etkilenerek olsun, ilerleyen asırlarda ümmet, maalesef daha çok duygusal saiklerle, muhayyile gücüne dayalı efsanevi, esrarengiz, neredeyse beşerî hüviyetinden tecrit edilmiş, âdeta melekleştirilmiş bir peygamber anlayışı sergilemişlerdir. Zaman içerisinde bu anlayışların rivayetlere dönüşmesi de fazla gecikmemiştir. Neredeyse her asırda, her bölgede Hz. Peygamber hakkında farklı bir sîret, farklı bir edebiyat, farklı bir kültür oluşmuştur. O kadar ki, sahabedeki Kur’an ve sünnete dayalı saf Peygamber anlayışı ile tabiûn dönemi Peygamber anlayışı bile birbirinden farklılık arz etmektedir. Aynı şekilde ikinci asrın Peygamber anlayışı başka, üçüncü asrınki daha başkadır.

Asıl üzücü olan taraf ise bu anlayışların kısmen temel kaynaklarımıza bile girebilmiş olmasıdır. Bu sebeptendir ki, bu kanaatlerin bir kısmı öteden beri nasıl Hz. Peygambere izafe edilerek rivayet şeklinde nesilden nesle aktarılmışsa, aynı şey fazlasıyla sahabeye izafe edilerek de yapılmıştır. Dolayısıyla temel kaynaklarımızdan yararlanırken dahi, rivayetlerin sıhhatini tespit etmede, sağlamasını yapmada Kur’an’ın ortaya koyduğu Peygamber tipolojisi, bizim için en vazgeçilmez mihenk taşıdır. Bunun arkasından Hz. Peygam-

berin sahih hadislerle ulaşan kendi tavsif ve takdimleri, üçüncü olarak da, yine sahih olarak aktarılması şartıyla sahabenin şehadetleri gelecektir. Bu münasebetle Hz. Peygamberin herhangi bir cephesini araştırırken, mutlak surette Kur'an'dan hareket etme ve mümkün merteye en erken kaynaklara başvurma ve iyi bir tenkit süzgecinden geçirme zarureti vardır. Erken ve geç dönem kaynaklardaki aynı konular ve hatta aynı hususu işleyen aynı ravilerden gelen rivayetlerin ne kadar farklılık arz ettiği görülecektir.

Menâkıb, Delâil, Şemâil, Hasâis, Hilye, Tarih ve Siyer gibi kaynaklarda, çok zayıf hatta uydurma pek çok rivayet bulunmaktadır. Bu uydurma haberler, edebiyatçılar, tasavvufçular, vaizler ve kimi yazarlar tarafından öteden beri, doğru bilgilermişçesine devamlı aktarılagelmiş, nesilden nesle şöret, hatta tevatür kazanmıştır. Hz. Peygamber'in irtihalinden bir-iki asır sonra ortaya çıkmaya başlayan bu rivayetler sayesinde Kur'an'ın şiddetle reddettiği "cahilî peygamber tasavvuru" neredeyse yeniden hayat bulmuş, kısaca "*beşer-rasûl*" diye ifade edilen Kur'an'a dayalı peygamber tasavvuru adeta bu rivayetlerin gölgesinde kalmıştır.

Hadis-Siret İlişkisi

Hadis kitapları ile Siyer ve Tarih kitapları arasında, üslup, yöntem, kaynak kullanımı bakımından ortak özellikler kadar, farklılıklar da vardır. Konusu ve menşei itibarıyla birbirlerini tamamlayan iki alan olan Hadis-Siret bütünlüğü, birçok Hadis ve Sünnetin daha doğru ve detaylı alınmasını, anlaşılmasını sağlayacaktır. Bu nedenle günümüz hadis, sünnet ve siret çalışmalarında iki disiplinin kaynaklarının birlikte kullanılmaları önem arz etmektedir. Aynı hadis veya hâdise, her bir sahabe tarafından belli nüanslarla rivayet edildiği içindir ki, Hz. Peygamber'in hadis, sünnet ve siretinin sağlıklı bir şekilde elde edilmesinin en önemli yolu, o konudaki bütün rivayetlerin birlikte değerlendirilmesinden geçmektedir. Zira ravinin biri, olayın yerini, diğeri zamanını, bir başkası ise şeklini, ya da arka planını anlatabilmektedir. İşte bütün bu rivayetler bir araya getirildiği zaman, fotoğrafın kareleri tamamlanmış olmakta ve olay net bir şekilde gözler önüne serilebilmektedir. Dolayısıyla Siyer ve Hadis kitaplarını birlikte mütalaa etmek, aynı konudaki bütün rivayetleri bir arada değerlendirmek, hadis ve sünnetlerin zamanını-zeminini tespit imkânı verecektir. Bu konuda yapılması gereken iş, rivayetleri bütüncül bir okumaya tabi tutarak, zaman ifadeleriyle, mekân ifadelerini buluşturmak olacaktır. Birçok hadis ve tarih kitabında dağınık olarak anlatılan Peygamberimizin haccını, ilgili rivayetlerin derlenmesiyle

Vâkıdî'nin kronolojisine dayanılarak Hz. *Peygamber'in Hac Günlüğü*^[48] şeklindeki yazım buna iyi bir örnek sayılabilir.

Hz. *Peygamber'in* bütün hayatının bu amaçla yeniden ve daha yakından taranması ve en küçük bilgi kırıntısının dahi değerlendirilmesi, onun birçok hadis ve sünnetinin bağlamını tespit etmeyi sağlayacak, bu ise nebevi mesajların daha sağlıklı bir şekilde anlaşılma imkânını bahşedecektir.

Yeni İmkânlar

Siyer yazıcılığında günümüzdeki her türlü teknik imkânın da kullanılacağı bütünsel bir yaklaşım zorunlu hale gelmiştir. Rivayetlere bütünsel yaklaşımda^[49] Dr. Mehmet Apaydın'ın geliştirdiği oldukça kapsamlı ve işlevsel olan Kuramer Tarama Programı, malzeme temin etmede son derece kullanışlıdır. Apaydın'ın Kuramer tarafından neşredilen büyük boy 780 sayfalık *Siyer Kronolojisi* adlı çalışma, çeyrek asırlık uzun soluklu bir emeğin başarılı bir sonucudur. Apaydın bu kitabında sadece siyer ve tarih kaynaklarını değil, hadis, tefsir, tabakât, terâcim ve kültür eserlerinin yanı sıra, astronomi, coğrafya, meteoroloji, botanik ve hayvanlar ile ilgili verileri de başarıyla kullanmıştır. Söz gelimi, Apaydın, Hz. *Peygamber'in* hayatı boyunca meydana gelen tüm güneş ve ay tutulmalarını, yıl, ay, gün ve hatta dakikasına varıncaya kadar tespit etmiş, bunların çizimlerini de tek tek göstermiştir.^[50]

Abartı Sorunu

Kaynaklarımızdaki abartılı anlatımlar hala sorun olarak karşımızda durmaktadır. Söz gelimi M. Hamidullah merhum Medine'yi korumak amacıyla kazılan hendeğin derinliğinin 4.5 m, eninin 9 m. ve uzunluğunun ise 5.5 km olduğunu ve 6 günde kazıldığını kaydetmektedir.^[51] Adeta bir metro kanalı çapındaki bu kazıyı bugünkü kepçe, kamyon, vinç vb. teknik imkanlarla bile 6 günde kazmak imkansız iken, yeterli sayıda kazma küreğinin bile zor bulunacağı o günkü kıt kanaat imkanlarda, yer yer sert kayalıkların da olduğu göz önünde bulundurulursa, belirtilen gün ve evsafta gerçekleşmiş olması mümkün değildir. Hamidullah hocamız bu rakamları nereye dayanıyor bilemiyorum ama bu konuda makul bir tasvir daha uygun olacaktır.

[48] Bkz: *Hadislerle İslam*, VII. 159-174. DİB Yayınları.

[49] Apaydın'ın hazırladığı "*Hadislerin Tespitinde Bütünsel Yaklaşım*" adlı doktora tezi de bu konuda teori ile pratiği birlikte tartışan oldukça yararlı bir çalışmadır. Kuramer Yay., İstanbul-2018.

[50] Apaydın Mehmet, *Siyer Kronolojisi*, s. 429-431, 761-768., Kuramer Yay., İstanbul-2018.

[51] Hamidullah Muhammed, *Hz. Peygamber'in Savaşları*, s. 131. Hendeğin 6 günde kazıldığına dair farklı rivayetler ve değerlendirmeler için bkz: Apaydın Mehmet, *Siyer Kronolojisi*, s. 595-598.

Haccı Anlamak adlı mütevazı çalışmamızda Hendek'ten söz ederken “Bir süvarinin geçemeyeceği derinlik ve genişlikte kazılan”^[52] şeklinde ifade ettiğimi hatırlıyorum. Uzunluğun ne kadar olduğunun da ayrıca tahkik edilmesi gerekmektedir. Yine böylesi çok çetin bir savaş esnasında uzun uzadıya anlatılan bin kişinin iştirak ettiği Cabir'in kuzu ziyafeti rivayeti^[53] de olayın fiziki bağlamıyla pek mütenasip düşmemektedir. Aynı şekilde ihmal edilen bir husus olarak, sadece bir tarafına kazılan bu hendek ile koskoca Medine'nin nasıl korunduğunu, düşman ordularının Medine'ye diğer taraflardan girme imkânlarının olup olmadığının da makul izahlarının yapılması gerekmektedir.

Sahih Siret Çabaları

Son dönemlerde rivayetleri hadis kriterlerine tabi tutarak inceleyen bazı sahih siret çalışmaları ortaya konmuştur. Ekrem Ziya el-Umerî'nin *Sahih Siretü'n-Nebeviyye* (Medine, 1994) adlı eseri ile Şii âlim Ca'fer Murtaza Âmilî'nin *es-Sahih min Sireti'n-Nebiyyi'l-A'zam* (Kum, 1982) adlı eseri bu yönde atılmış adımlardandır. Bu tür çalışmaların, siyer sahasına ne gibi bir katkı sunduğu, avantaj ve dezavantajlarının ne olduğu uzun soluklu özel araştırmaları gerektirecektir. Burada şu kadarını söylemem gerekirse siret rivayetlerini, Ehl-i Hadisin isnad sistemi ve cerh-tadil kriterleriyle değerlendirerek birçok rivayetin elenmesiyle bütün bir siyer yazmak hem mümkün değil, hem de isabetli değildir.

Asrın İdraki ve Siyer

Siyer çalışmalarında son derece önem arz eden bir başka konu da, asrın idrakinin dikkate alınmasıdır. Bununla kast ettiğimiz şey asla Hz. Peygamberi asrileştirmek değildir. Aksine ilk asırların idraki o dönemin müelliflerini nasıl farklı bir dil, üslup ve malzeme seçimine sevk etmişse, bugün bizler de kaynaklarımızdaki on binlerce rivayetten asrın insanına Rahmet Peygamberini daha doğru takdim edebilecek bir seçim, örgü, kurgu ve sunum yapmak durumundayız. Bunun için her şeyden evvel, tarih tasavvuru, siyer tasavvuru, peygamber tasavvuru, sahabe tasavvuru, asr-ı saadet tasavvuru ve selef tasavvuru gibi çocukluğumuzdan beri zihinlerimize kök saldıği halde ilmi açıdan sağlaması yapılmamış tasavvurlarımızın yeniden gözden geçirilmesi gerekmektedir.^[54]

[52] Erul Bünyamin, Keleş Ekrem, *Haccı Anlamak*, s. 90., DİB Yayınları.

[53] Bkz: İbn Hişâm, *Sîre*, II. 218; Buhârî, *Meğâzî* 31, no: 4101, 4102. Her iki rivayet de Cabir-Saîd b. Minâ kaynaklı olmasına rağmen, İbn Hişâm rivayetinde “Hendek halkı” denilirken, Buhârî rivayetinde “bin kişi” oldukları belirtilmektedir.

[54] *Sahâbenin Sünnet Anlayışı* adlı doktora tezime başladığımda ilk yaptığım şey, nüzul sırasına göre okuyarak Kur'an-ı Kerim'deki Hz. Peygamber'i ve sahabeyi öğrenmek olmuştur.

İdeal Bir Siyer Nasıl Olmalı?

Son olarak değerli hocalarımızın müzakerelerine zemin teşkil edebilmesi ümidiyle ideal bir siyer yazımı üzerine birtakım sorular sorarak sunumumu sonlandırmak istiyorum:

Siyer çalışmalarında ve yukarıda sözü edilen tasavvurlarda belirleyici olan hususlar neler olacaktır?

Kur'anî bir peygamber tasavvuru mu yoksa cahilî peygamber tasavvuru mu?

Siyer yazımında risaleti mi önceleyeceğiz yoksa rivayeti mi?

Bir konuyu işlerken, ayeti mi önceleyeceğiz yoksa rivayeti mi?

Hz. Peygamber'i anlatırken sünnet ve siret mi belirleyici olacak yoksa hadis ve rivayet mi?

Haberleri seçerken, ilahî ihbarı mı tercih edeceğiz yoksa beşerî ihbarı mı?

Keza aynı konuda gelen tabii anlatımı mı öne çıkartacağız yoksa esrareniz ve olağanüstü olanı mı?

Doğumundan itibaren tezahür ettiğine dair mucizevî rivayetleri mi tercih edeceğiz yoksa tamamen tabii seyirinde gelişen beşerî bir yaşam tarzını mı?

Tarihî bir şahsiyet olan Allah Rasulü'nü anlatırken, hakikati mi benimseyeceğiz yoksa edebiyatı mı?

Binlerce rivayet malzemesi içerisinde biz akademisyenlere düşen tahkik mi yoksa geçmişten gelen mirası taklit mi?

Siyer yazıcılığında bizi yönlendirecek olan şey, menkul mü olmalı yoksa makul mü?

Hz. Peygamber'in hayatını yazarken, öncelenmesi gereken, adeta meğâziye tahsis edilen savaş odaklı bir içerik mi, yoksa onun hayatının her kesitini yansıtan bir içerik mi?

Konuları çalışırken asıl olan olgu mu yoksa geleneksel mirasımızdaki algı mı?

Siyer sunumlarında önceliğimiz vereceğimiz bilgi mi olmalı yoksa göreceğimiz ilgi mi?

Yine bu çalışmalarda hareket noktamız ezber bilgi mi, yoksa ender bilgi mi?

Bu çerçevede ezber uğruna ender bilgileri yok saymak, ender bilgileri öne çıkarmak adına da ezberi tümüyle inkâr etmek ne kadar tutarlı bir tutumdur?

Siyer yazıcılığında asıl olan Hz. Peygamber'in hayatından dersler ve mesajlar çıkartmak mı, yoksa dekoratif, figüratif unsurlarla daha canlı bir siyer anlatmak uğruna mesajı buharlaştırmak mı?

Hz. Peygamber'in hayatını yazarken bütüncül mü yoksa parçacı bir yaklaşım mı sergileyeceğiz?

Toplumun farklı kesimlerini dikkate alacak, çeşitli yaş gruplarına hitap edecek nitelikli siyer çalışmaları için neler yapılmalıdır?

Sadece kendi insanımıza değil, tüm insanlığa; sadece kendi asrımıza değil, geleceğe hitap edebilecek ideal bir siyer nasıl olmalıdır?

Bugünümüze ve geleceğe hitap eden ideal bir siyer çalışması için bireysel çabalar yeterli değilse, ne tür projeler ve müşterek çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır?

Nihayet bütün bu sayılanlar arasında akademik dil ve üsluba, metodolojiye uygun belli bir denge nasıl gözetilmelidir?

Kaynakça

- Abdurrazzâk b. Hemmâm, es-San'ânî, *el-Musannef*, tah. Habîburrahmân el-A'zamî, Beyrut ty., el-Meclisu'l-İlmî, I-XI.
- Ahmed b.Hanbel, *el-Musned*, İstanbul 1982, I-VI.
- Apaydın, Mehmet, *Hadislerin Tespitinde Bütünsel Yaklaşım*, Kuramer Yay., İstanbul-2018.
- , *Siyer Kronolojisi*, Kuramer Yay., İstanbul-2018.
- Azimli, Mehmet, *Siret Yazıcılığında Abbas Portresinin Oluşumuna Abbasilerin Etkisi*, Yalova sosyal Bilimler Dergisi, 2010-2011, cilt: 1, sayı: 1, s. 27-42.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Huseyn, *Delâilu'n-Nubuvve ve Ma'rifetu Ahvâli Sâhibi'ş-Şerîa*, tah. Abdulmutî' Kal'acî, Kahire 1988, Dâru'r-Rayyân, I-VII.
- Buhârî, Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâ'îl, *el-Câmiu's-Sahîh*, İstanbul 1981.
- Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdullah el-İsbahani, *Delâilu'n-Nubuvve*, tah. Muhammed Ravvâs Kal'acî, Halep-1970, Mektebetu't-Turas el-İslâmî, (I-II).
- Erul, Bünyamin, *H. II. Asırda Rivayet Üslubu*, AÜİFD, c: XLIII (2002), sayı: 1, s: 27-62.
- , *Sahabenin Sünnet Anlayışı*, TDV Yay, Ankara-2016, 9. Baskı.
- , *Hadislerin Dili*, İlk Hadis Belgesi Hemmâm'ın Sahifesi, TDV Yay, Ankara-11. Baskı.
- , *Tasarrufâtu'r-Ruvât fî Mutûni'l-Merviyyât*, (Arapça) A.Ü.İ.F. Dergisi, XLI, s. 173-212.
- Erul, Bünyamin-Keleş, Ekrem, *Haccı Anlamak*, DİB Yayınları.
- Hâkim, Ebû Abdullâh en-Neysâbüri, *el-Mustedrek alâ's-Sahîhayn*, Beyrut ty., Dâru'l-Ma'rife, I-IV.
- Hamidullah Muhammed, *H. Peygamber'in Savaşları ve Savaş Meydanları*, trc. Salih Tuğ, Yağmur Yayınevi, İstanbul-1972.
- el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi' li Ahlâki'r-Ravî ve'l-Vâî*, Tah. Mahmûd et-Tahhân, Mektebetu'l-Meârif, Riyad, t.y.
- Hatiboğlu Mehmed Said, *H. Peygamber ve Kur'an Dışı Vahy*, Ankara-2009, OTTO yay.

- İbnu'l-Esîr, İzzeddîn Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed el-Cezerî, *Usdu'l-Gâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe*, Kahire 1970, I-VII.
- İbn Hacer, Ahmed b. Alî b. Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî bi-Şerh-i Sahîhi'l-Buhârî*, tah. Muhibbuddîn el-Hatîb, el-Mektebetu's-Selefiyye, Kahire 1407, 3. baskı, I-XIII. İbn Hişâm, *Sîre*,
- İbnu'l-Kayyim, Şemsuddîn Ebû Abdullâh Muhammed b. Ebû Bekr, *Zâdu'l-Maâd fî Hedy-i Hayri'l-Ibâd*, tah. Şuayb el-Arnâvut, Abdulkadir el-Arnâvut, Beyrut-1987, XV. baskı, Muessesetu'r-Risâle, I-V.
- İbn Sa'd, Muhammed, *Kitâbu't-Tabakâti'l-Kebîr*, Beyrut 1985, I-IX.
- İstemî, Fuat, *Hicret Bağlamında Tarih ve Hadis Metodolojileri*, s. 172-206. Ankara Okulu yay., Ankara-2017.
- Komisyon, *Hadislerle İslam*, DİB Yay. Ankara-2014.
- Muslim, Ebû'l-Huseyn Muslim b. Haccâc, *es-Sahîh*, tah. M. Fuâd Abdülbâkî, İstanbul 1981. Daru't-Ta'sil baskısında (IV. 462, Kahire 2014)
- Öz, Şaban, *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri*, İstanbul-2008, İSAR vakfı yay.
- Özdemir, Veysel, *Buhârî'nin Meğâzî Rivayetlerinde Tesâhülünün Olup Olmadığı İle İlgili Değerlendirmeler*, EKEV Akademi Dergisi, yıl: 18, sayı: 58, (Kış 2014) s. 450-451.
- Robson James, *İbn İshak'ın İsnad Kullanışı*, çev. Koçyiğit Talat, A.Ü.İ.F. Dergisi, yıl 1962, X. 118-124.
- Sehâvî, Şemsuddin Ebû'l-Hayr Muhammed b. Abdurrahman, *el-Mekâsîdu'l-Hasene fî Beyâni Kesîrin mine'l-Ahâdisi'l-Muştehera ala'l-Elsine*, Kahire- t.y., Mektebetu'l-Hancî.
- Taberî, Ebû Cafer, *Tarihu't-Taberî, Tarihu'r-Rusul ve'l-Mülûk*, tah. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim, Kahire-t.y., Daru'l-Maârif, V. baskı. I-X.
- Vâkîdî, Muhammed b. Amr b. Vâkîd, *Kitabu'l-Meğâzî*, tah. Marsden Jones, Beyrut-1966, Âlemu'l-Kütüb, I-III.
- Zehebî, *Tezkiratu'l-Huffâz*, Daru'l-Kütüb el-İlmiyye, Beyrut-t.y. I-V.
- , *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, tah. Şuayb el-Arnâvut, Huseyn el-Esed, Beyrut-1990, VII. baskı. I- XXIII.
- , *Tarihu'l-İslam*, tah. Umer Abdusselam Tedmurî, III. baskı, Beyrut-1994.

